

DEVLETİN YÜKÜMLÜLÜKLERİNE, SORUMLULUĞUNA VE YARGICIN YETKİLERİNE YAKLAŞIMDA DÖNÜŞTÜRÜCÜ ETKİLERİ BAKIMINDAN SİSTEMİK İKLİM DAVALARI

(SYSTEMIC CLIMATE LITIGATION FOR ITS TRANSFORMATIVE EFFECTS ON
THE APPROACH TO THE DUTIES AND LIABILITIES OF THE STATE AND THE
POWERS OF THE JUDGE)

Dr. Öğr. Üyesi Bige Açımız * **

ÖZ

Devletin küresel ısınmanın sınırlandırılmasına yönelik düzenlemelerinin ve yürüttüğü faaliyetlerin iklim değişikliğiyle mücadele yükümlülüğüne uygunluğunun denetlendiği sistemik iklim davaları, özellikle Paris Anlaşması'nın imzalanmasından bu yana artış göstermektedir. Devleti harekete geçirmek amacıyla açılan bu davalar, maddi hukukun ve yargıcın yetkilerinin sınırlarını zorlamakta, iklim değişikliğinin zaman ve mekân boyutu nedeniyle farklı yaklaşımların geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Ulusal mahkemeler, taleplere kısmen de olsa yanıt verebilmek amacıyla yeni kavramlar geliştirmekte, kuralları yeniden yorumlamakta, yetkilerini etkili bir yargısal denetimi hedefleyerek kullanmaktadırlar. Bu çalışmada, Avrupa ülkelerinde verilen önemli kararların çözümlerinden yola çıkılarak, Türkiye'de olası bir iklim davası ile devletin iklim değişikliğinin sınırlanması konusunda harekete geçmeye zorlanıp zorlanamayacağı sorgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İklim Davası, İklim Değişikliği, Paris Anlaşması, Urgenda Kararı, Müdahale Benzeri Ön Etki, İptal Davası, İdarenin Sorumluluğu, Yargısal Emir

ABSTRACT

Systemic climate cases, in which the compliance of State's regulations and activities on limiting global warming with the obligation to combat

Eserin Dergimize geliş tarihi: 23.04.2022. İlk hakem raporu tarihi: 24.05.2022. İkinci hakem raporu tarihi: 31.05.2022. Onaylanma Tarihi: 28.06.2022.

* Koç Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Anabilim Dalı

** Yazarın ORCID belirleyicisi: 0000-0002-0904-5489

Esere Atıf Şekli: Bige Açımız, “Devletin Yükümlülüklerine, Sorumluluğuna ve Yargıcın Yetkilerine Yaklaşımında Dönüştürücü Etkileri Bakımından Sistemik İklim Davaları”, YÜHFD, C.XIX 2022/2, s.343-428.

climate change are reviewed, have been increasing especially since the signing of Paris Agreement. The lawsuits filed with the aim of mobilizing the State, push the limits of material law and the powers of the judge, and require different approaches due to temporal and spatial dimensions of climate change. In order to respond to the claims, albeit partially, national courts develop new concepts, reinterpret existing rules and use their powers with the aim of an effective judicial review. This study questions whether the State can be forced to take action to limit climate change via a potential systemic climate lawsuit in Turkey, on the bases of the analysis of important rulings in European countries.

Keywords: *Climate Litigation, Climate Change, Paris Agreement, Urgenda Judgment, Advanced Interference-Like Effect, Action for Annulment, Liability of the Administration, Injunction*

GİRİŞ

İklim değişikliği ve etkileri, yirmi birinci yüzyılın tüm dünya ülkelerince paylaşılan temel kaygısını oluşturmaktadır. Küresel ısınmanın sınırlandırılması ekonomik faaliyetleri etkilediğinden ve köklü değişiklikler yapılmasını gerektirdiğinden, devletler düzenleme yapmada gecikmekte; uygulamalar ve tedbirler yetersiz kalmaktadır. Dünyanın geleceğine ilişkin olumsuz senaryolarda ve iklim araştırmalarında açıkça ortaya konulan bulgulara rağmen fosil yakıt tüketimindeki artış, karbon yutaklarının tahribatı ve sera gazı salımlarının gerekli seviyeye düşmemesi, devletlerin çözüm sunmakta kifayetsiz kaldıklarını açıkça göstermektedir¹. Başlangıçta ağırlıklı olarak bilim insanlarının uyarıları ve sivil girişimlerin eylemleri ile yürütülen iklim mücadelesi bir süredir ulusal hukuk düzlemine de taşınmış, iklim uyuşmazlıklarının yargı yerlerince çözümü farklı kıtalarda yer alan birçok ülkede, ilgili ülke hukukuna özgü araç ve geleneklerle zenginleşen ve yaygınlaşan bir yöntem haline gelmiştir.

İklim uyuşmazlıkları yaygın şekilde Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkmışsa da Paris Anlaşması'nın² imzalanmasının hem

¹ MAY James R./ DALY Erin, *Global Environmental Constitutionalism*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 269-271; WEGENER Bernhard W., "Urgenda-World Rescue by Court Order? The "Climate Justice"- Movement Tests the Limits of Legal Protection", *Journal for European Environmental & Planning Law*, 16(3) 2019, s. 140.

² Décision no 1.-CP/2, Adoption de l'Accord de Paris, Rapport de la Conférence des Parties sur sa vingt et unième session, tenue à Paris du 30 novembre au 13 décembre 2015, Additif *YUHFD Cilt. XIX No.2 (2022)*

uyuşmazlıklardaki artış³, hem de yargıcın yaklaşımındaki değişim bakımından etkili olduğu söylenebilir. 12 Aralık 2015'te, 25. Taraflar Konferansı'nda kabul edilen ve 4 Kasım 2016'da yürürlüğe giren Paris Anlaşması, 2020'de yerini aldığı Kyoto Protokolü'nden⁴ farklı olarak, sera gazı salımlarını azaltmaya ilişkin bir yükümlülük öngörmemekte; ortalama sıcaklık artışının sanayi öncesi seviyelere kıyasla 2°C'nin oldukça altında tutulmasını ve mümkünse 1,5°C ile sınırlanmasını hedeflemektedir. Sözleşmede, taraf devletlerin kendi katkılarını serbestçe ve gönüllülük esasına göre belirlemeleri ve beş yılda bir yenileyecekleri ulusal katkılarını mevcut ulusal katkılarına kıyasla ilerleme içerecek şekilde ve mümkün olan en iddialı seviyede sunmaları öngörülmektedir (madde 4). Taraf devletler, sera gazı salımlarının azaltımı hedeflerinin hesaplanmasında hangi yılın esas alınacağını belirlemede de serbest bırakılmışlardır⁵. Paris Anlaşması'nı onaylama koşulu olan, ancak anlaşma ekinde yer almadığından anlaşma metninin parçası kabul edilmeyen ulusal katkıların hukuki niteliği tartışmalı olmakla birlikte, bunların hukuki yükümlülük yaratan tek taraflı devlet işlemi olduğu görüşü öne çıkmaktadır⁶. Anlaşmanın, ulusal katkıların yerine getirilmesine ilişkin olarak öngördüğü uyum mekanizması “*şeffaf, çekişmesiz ve cezai olmayan bir şekilde işler*”⁷. Dolayısıyla katkı beyanlarına uyum, hukuki bir denetime tabi tutulmamıştır⁸. Nitekim, 26.

Deuxième partie : Mesures prises par la Conférence des Parties à sa vingt et unième session , 29 décembre 2015, FCCC/CP/2015/10/Add.1.

³ Temmuz 2021'de hazırlanan bir raporda yer alan Mayıs 2021 verilerine göre, 1986-2021 yılları arasında devam eden ve sonuçlanan iklim davası sayısı 1841 olup bunlardan 1006'sı 2015 yılı ve sonrasında açılmıştır, SETZER Joanna / HIGHAM Catherine, *Global Trends in Climate Change Litigation: 2021 snapshot*, Policy Report, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science, London 2021, s. 10. Bu rapor iklim değişikliği ile mücadelenin, uyumlanmayı da içerecek şekilde doğrudan argüman olarak kullanıldığı davaları içermektedir. İklim değişikliğine sadece değinmekle yetinen veya iklim değişikliğiyle dolaylı olarak ilgili davalara rapor kapsamında yer almamaktadır.

⁴ Protocole de Kyoto à la Convention-cadre des Nations Unies sur les changements climatiques, 11 décembre 1997, Nations Unies, *Recueil des Traités* , vol. 2303, s.162.

⁵ İNELİ CİĞER Meltem, *İklim Değişikliği İle Mücadelede Devletlerin Farklılaştırılmış Sorumlulukları ve Uluslararası Hukukta Ortak Fakat Farklılaştırılmış Sorumluluklar İlkesi*, Yetkin Yayınları, Ankara 2022, s. 108.

⁶ MAYER Benoît, “International Law Obligations Arising in Relation to Nationally Determined Contributions”, *Transnational Environmental Law*, 7(2) 2018, s. 265.

⁷ Paris Anlaşması madde 15/2.

⁸ Anlaşmada ulusal katkıların tam olarak yerine getirilmesi için Küresel Durum Değerlendirmesi, Şeffaflık Çerçevesi ve Uygunluk Mekanizmaları öngörülmüştür. İNELİ CİĞER, s.115.

Taraflar Konferansı'nda devletlerin taahhütlerinin 2°C'nin altı hedefine ulaşmayı sağlamaktan çok uzak oldukları tespit edilmiştir⁹.

Mümkün olan en yüksek katılımın, devletlerin gözünü çok da korkutmadan sağlanması hedeflenerek hazırlanan Paris Anlaşması'nın denetim mekanizmalarının esnekliği ve taahhütlere uygunluğu değerlendirecek bir uluslararası yargı yerinin olmayışı, devletlerin iklim değişikliğinin önlenmesine yönelik çabalarının yeterliliğinin ve taahhütlerine uygun davranıp davranmadıklarının sorgulanmasını ulusal hukuklara kaydırmıştır¹⁰. Sivil toplum örgütleri, yaşlılar¹¹ ve özellikle iklim eylemleri ile gelecek kuşakların temsilcileri olarak öne çıkan ve kuşaklararası adalete vurgu yapan çocuklar ve gençler¹², iklim davalarında davacı sıfatıyla yer almaya başlamışlardır¹³.

İklim davaları geniş anlamıyla iklim değişikliği bilimine, iklim değişikliğini önlemeye veya uyum faaliyetlerine ilişkin hukuki veya fiili sorunların yargı yerleri önünde dile getirdiği davalar olarak tanımlanmaktadır¹⁴. Bu tanım uyarınca çevresel etki değerlendirmesine ilişkin kararlar, izinler, ruhsatlar, proje kararları, mekânsal planlar, özelleştirme işlemleri ya da kamu ihaleleri dava sürecinde iklim değişikliği

⁹ TORRE-SCHAUB Marta (dir.), *Les dynamiques du contentieux climatique: usages et mobilisations du droit pour la cause climatique*, Mission de recherche Droit & Justice, 2019, s. 70.

¹⁰ *Ibid*, s. 74.

¹¹ AİHM, 6.4.2021, *Verein Klimasseniorinnen Schweiz/ İsviçre*, B. No. 53600/20, başvuru tarihi: 26.11.2020, iletişim tarihi: 17.3.2021.

¹² United States District Court for the District of Oregon, *Juliana et al. c. United States et al.*, No. 6 :15-cv-01517-TC, 2016 WL 6661146 (D. Or. Nov. 10, 2016) ; AİHM, 30.11.2020, *Duarte Agostinho et al./Portekiz ve 32 diğer devlet*, B. No. 39371/20 , başvuru tarihi: 7.9.2020, iletişim tarihi: 13.3.2021.

¹³ İklim davaları bakımından yargıya başvuru hakkı ve dava ehliyeti, üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Ehliyet koşulunun yerine getirilmesi ilgili ülkenin hukuk sistemine ve dava türüne göre değişebilmekte, ayrıca sistemik iklim davalarının stratejik nitelikleri dolayısıyla yargısal koruma talep edenler de çeşitlilik göstermektedir. Dava ve taraf ehliyeti konusu, hem genişliği, hem de Aarhus Sözleşmesi bakımından da kapsamlı bir incelemeyi gerektirmesi nedeniyle bu çalışmada ayrıca incelenmemiştir.

¹⁴ SETZER/ HIGHAM, s. 8.

boyutunun tartışılması halinde iklim davası olarak nitelenebilirler¹⁵. İklim değişikliğiyle mücadele, bu konudaki hukuki düzenlemelerin de gösterdiği üzere küresel ısınmayı sınırlama (*mitigation*) ve iklim değişikliğine uyumlanma (*adaptation*) olarak iki ekseninde gerçekleştirilir. İklim değişikliği ile uyumlanma temelde küresel ısınmanın neden olduğu ya da arttırdığı doğa olaylarının -fırtına, kasırga, kuraklık, taşkın vb.- olumsuz etkilerinin önlenmesi ve azaltılmasına karşılık gelir ve geniş anlamıyla idarenin doğal afet risklerini önleme ve iklim değişikliğinin çevresel ve sosyal etkilerini giderme yükümlülüklerini kapsar. İklim davalarını hem bu iki boyutu, hem de iklim değişikliğiyle mücadelenin argüman olarak kullanıldığı her tür kararı içerecek şekilde incelemek, çok geniş ve kapsamlı bir araştırmayı gerektirmesinin yanında, özellikle geçtiğimiz yıllarda ortaya çıkan davaların özgüllüklerini ortaya koymayı da zorlaştıracaktır. Bu nedenle iklim davaları burada daha dar bir alanda, devletin iklim değişikliğiyle mücadele politikasının bütüncül olarak sorgulandığı ve iklim değişikliğiyle küresel ısınmayı sınırlama bağlamında mücadeleye yönelik faaliyetinin hukuka uygunluğunun değerlendirildiği; bu nedenle de “sistemik” olarak adlandırılan iklim davaları¹⁶ kapsamında verilen yargı kararlarıyla sınırlı olarak ele alınacaktır. İklim davalarının bir bölümü ayrıca stratejik davalar olarak da adlandırılmaktadır. Buradaki “stratejik” dava tabiri aslında iklim değişikliğiyle hukuki ve yargısal yollardan mücadeleyi iklim hareketi içerisinde kullanma “stratejisine” işaret etmektedir. Yani davanın stratejik niteliği sadece konusundan değil, aynı zamanda toplumsal boyutundan da kaynaklandığından, stratejik davalar iklim politikasının bütünsel olarak sorgulandığı davalarla sınırlı değildirler; önemli projelere ilişkin davalar da stratejik iklim davaları kapsamında değerlendirilebilmektedirler¹⁷. Stratejik iklim davası terimi ayrıca, sistemik iklim davalarını karşılayacak şekilde de kullanılabilir.

¹⁵ Türkiye’de açılan ve iklim değişikliğiyle mücadelenin argüman olarak kullanılabilceği bazı davalar için bkz. ÖZLÜER Fevzi/ YILDIRIM Hülya/ ERDEM Cömert Uygur, *Türkiye’de İklim Koruma Davaları ve Hukuki Durum*, Ekoloji Kolektifi, 1. Bası, İstanbul, 2017. Ayrıca bkz. Dan.6D, 28.9.2021, E. 2017/6600 K. 2021/10176 (Danıştay Bilgi Bankası). İdarenin, Marmara Gölü’nün kuruması nedeniyle balıkçıların uğradığı zararlardan sorumluluğunu konu edilen güncel bir davada, iklim değişikliğiyle mücadele argümanı olarak kullanılmaktadır. Bkz. <https://www.dogadernegi.org/turkiyenin-ilk-iklim-davasi-kurutulan-marmara-golunun-balikcileri-adina-acildi/>.

¹⁶ SETZER / HIGHAM, s. 23.

¹⁷ Heathrow havalimanı’nın genişletilmesi projesini konu edinen dava (Supreme Court of the United Kingdom, 16.6.2020, *Friends of the Earth LTD et al. / Heathrow airport*, UKSC 2020/0042) veya Viyana havalimanına üçüncü bir pist eklenmesinin Avusturya’nın iklim

Devletleri iklim değişikliğini sınırlama konusunda etkili politika üretmeye ve harekete geçmeye zorlama amacıyla açılan sistemik iklim davalarında iklim değişikliğinin zamansal ve mekânsal boyutu ön plana çıkmakta; bu çerçevede talep edilen hukuki koruma maddi hukukun ve usul hukukunun mevcut araçlarının sunduğu olanakların sınırlarını zorlamaktadır¹⁸. Bu nedenle iklim davaları; dava konusu, devletin yükümlülüklerinin belirlenmesi, hukuki dayanaklar, olası hukuki çözümler ve yargıcın yetkileri bakımından tartışmalar doğuran davalar olup hukukun gelişmesine belli sınırlar dahilinde hizmet etmektedirler. İklim değişikliğinin küresel bir sorun olması nedeniyle yerel mahkemeler her ne kadar uyumsuzlukları kendi hukuklarının araçlarıyla çözüyor olsalar da, diğer ülkelerin yargı yerlerinin ürettikleri çözümlerden ve yaklaşımlarından etkilenmekte; bunları bazen kararlarında açıkça zikrederek kullanmaktadırlar¹⁹.

Türkiye, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne²⁰ (BMİDÇS) 2003'te taraf olmuş²¹, Kyoto Protokolü'nü ise 2009'da onaylamıştır²². Paris Anlaşması'nın 6 Ekim 2021'de ulusal katkı beyanı ile birlikte onaylanması²³ ile bu anlaşma yürürlük tarihi olan 10 Kasım 2021'de²⁴ Anayasa'nın 90. maddesi uyarınca ulusal hukukun parçası haline gelmiştir. Anayasayla güvence altına alınan hakların ve devletin çevresel varlıklara ilişkin yükümlülüklerinin gereği olarak zaten iklim değişikliğiyle

değişikliğiyle mücadeleye ilişkin kanunda öngörülen sera gazı salımlarının düşürülmesi hedefine aykırı olduğuna karar verilen dava (Austrian Federal Administrative Court, case no. W109 2000179-1/291E) bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bkz. TORRE-SCHAUB, *Dynamiques*, s. 90 vd.

¹⁸ WEGENER, s. 142.

¹⁹ TORRE-SCHAUB, *Dynamiques*, s. 135. Ayrıca aşağıda bkz. BVerfG, 24.3.2021, *Neubauer et al./ Almanya*, 1 BvR 2656/18, 1 BvR 78/20, 1 BvR, 96/20, 1 BvR 288/20; Tribunal de Bruxelles, 17.6.2021, *ABSL Klimaatzaak*, 2015/4585/A (*Klimaatzaak*).

²⁰ Convention-cadre des Nations Unies sur les changements climatiques, 9 mai 1992, Nations Unies, *Recueil des Traités*, vol. 1771, s. 107.

²¹ Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Katılmamızın Uygun Bulduğuna Dair 4990 sayılı Kanun, RG 21.10.2003- S. 25266; Türkiye'nin BMİDÇS'ne taraf olması hakkında 2003/6458 sayılı Bakanlar Kurulu kararı, RG 18.12.2003- S. 25320.

²² Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Yönelik Kyoto Protokolüne Katılmamızın Uygun Bulduğuna Dair 5836 sayılı Kanun, RG 17.2.2009- S. 27144. Protokol, 7.5.2009 tarihli ve 2009/14979 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla onaylanmıştır, RG 13.5.2009- S. 27227.

²³ Paris Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair 7335 sayılı Kanun, RG 7.10.2021 - S.31621,

²⁴ 4738 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararı, RG 4.11.2021- S. 31649.

mücadeleye ilişkin düzenleme yapma ve eyleme geçme yükümlülüğü altında olan devlet, Paris Anlaşması'nı onaylayarak uluslararası bir taahhüt altına da girmiştir. Bu taahhüt, sistemik iklim davalarının Türkiye'de de görülmesi ihtimalini akla getirmektedir. Bu nedenle yabancı hukuklarda, özellikle de Avrupa'da görülen davalar çerçevesinde yapılan tartışmalar ve getirilen çözümler, Türkiye bakımından da önem taşımaktadır. Zira bu çalışmada incelenecek olan davalarda Türkiye'nin taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) dayanak olarak kullanılmaktadır. Avrupa Birliği (AB) ile gümrük birliği anlaşması olan Türkiye ayrıca Avrupa Yeşil Mutabakatı'na uyum amacıyla Yeşil Mutabakat Eylem Planı'nı²⁵ yayımlamış ve 2021/15 sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesi ile²⁶ tüm kamu kurum ve kuruluşları, bu plana uygun davranmaya davet edilmiştir²⁷. İklim değişikliği politikalarının Avrupa Yeşil Mutabakatı ile bağlantısı düşünüldüğünde, Paris Anlaşması'na taraf olan AB üyesi olan ülkelerde görülen davalardaki değerlendirmelerin bilinmesi, pratik olarak da önem kazanmaktadır.

Bu çalışmada incelenecek olan sistemik iklim davalarında²⁸ devletin iklim değişikliğiyle mücadele konusundaki yükümlülüğünün sadece siyasi

²⁵ Yeşil Mutabakat Eylem Planı,

<https://ticaret.gov.tr/data/60f1200013b876eb28421b23/MUTABAKAT%20YE%C5%9E%C4%B0L.pdf>.

²⁶ RG 16.7.2021- S. 31543.

²⁷ Eylem planı ve genelgenin içeriğine ilişkin detaylı bilgi ve değerlendirme için bkz. TÜRKOĞLU ÜSTÜN Kamile, “Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Avrupa Yeşil Mutabakatı ve Türk Çevre Hukuku ve Politikalarına Etkileri, *Memleket Siyaset Yönetim*, 16(36) 2021, s. 349-351.

²⁸ Bu çalışmada incelenen kararlar Hollanda'da verilen *Urgenda* kararları (Lahey Bölge Mahkemesi kararı - Rechtbank Den Haag, *Urgenda Foundation / Hollanda*, ECLI:NL:RBDHA:2015:7196-; Lahey İstinaf Mahkemesi Kararı -Gerechtshof Den Haag, *Urgenda Foundation/ Hollanda*, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591 - ve Yüksek Mahkeme Kararı - Hoge Raad, 20.12.2019, *Urgenda Foundation/ Hollanda*, ECLI:NL:HR:2019:2007-); Brüksel İlk Derece Mahkemesinin 17 Haziran 2021'de verdiği *Klimaatzaak* kararı (Trib. Bruxelles, *Klimaatzaak*, *op. cit.*), Alman Anayasa Mahkemesinin 24 Mart 2021'de verdiği *Neubauer et al./ Almanya* kararı (BVerfG, *Neubauer et al*, *op. cit.*), Fransa'da Devlet Konseyi'nin 9 Kasım 2020 ve 1 Temmuz 2021'de verdiği *Commune de Grande-Synthe* kararları (CE, 19.11.2020, *Cne Grande-Synthe*, n°427301, AJDA 2021, s. 217 ve CE, 1.7.2021, *Cne Grande-Synthe*, n°427301, AJDA 2021, s. 1413) ile Paris İdare Mahkemesinin 3 Şubat 2021 ve 4 Eylül 2021'de verdiği *Association Oxfam France et al.* kararlarıdır (TA Paris, 3.2.2021, *Assoc. Oxfam France, Association Notre affaire à tous, Association Greenpeace France, Fondation pour la nature et l'homme*, n°s 1904967, 1904968, 1904972, 1904976/4-1, AJDA 2021, s. 239 ve TA Paris, 4.9.2021, *Assoc. Oxfam France, Association Notre affaire à tous, Association Greenpeace France*,
YUHFD Vol. XIX No.2 (2022)

değil, aynı zamanda hukuki bir yükümlülük olduğu açıkça ifade edilmekte olup bu konuda hak temeli yaklaşımlar öne çıkmaktadır (I). Yükümlülüğün ihlali halinde ise hukuki korunma talebine göre değişen yaptırımlara başvurulmaktadır (II). Türkiye’de açılacak olası davalarda diğer ülkelerdeki yaklaşımlardan esinlenmenin mümkün olup olmadığı, verilmiş olan kararlara ilişkin tartışmalarla birlikte değerlendirilmelidir (III).

I. İklim Değişikliğini Önlemenin “Hukuki” Bir Yükümlülük Olarak Kabulü

İklim değişikliğini sınırlandırmaya yönelik politikaların geliştirilmesi gereği, öncelikle devletlerin taraf oldukları uluslararası sözleşmelerden kaynaklanmaktadır. Konu yargı önüne taşındığı anda ise ilk karşılaşılan sorun, bu gereğin hukuki bir yükümlülük teşkil edip etmediğidir. İklim davalarında davalı devletlerin öne sürdükleri temel argüman, iklim değişikliğiyle mücadeleyle ilişkin hedeflerin siyasi nitelik taşıdıkları; buna bağlı olarak da bu konudaki düzenlemelerin yargı yerlerince denetiminin kuvvetler ayrılığı ilkesini ihlal edeceğidir. Ancak bu argümanın etkisi, devletin insan haklarına ilişkin pozitif yükümlülüğü ve idareye üst hukuk normlarıyla verilen görevler nedeniyle zayıflamaktadır. İklim değişikliğiyle mücadele yükümlülüğü, davaların görüldükleri ülkelerin hukuk sistemlerine göre değişen dayanaklardan yararlanılarak temellendirilmektedir (A). İdarenin yükümlülüğünün kapsamının belirlenmesi ise, özellikle salım azaltım yükümlülüğü bakımından kuvvetler ayrılığı ilkesi ve idarenin takdir yetkisinin denetimi bakımından tartışma yaratmaktadır (B).

A. Devletin yükümlülüğünün temellendirilmesi

Devletin iklim değişikliğiyle mücadele yükümlülüğünün bütüncül bir şekilde değerlendirildiği sistemik iklim davalarında, özellikle son yıllarda hak temelli yaklaşımın öne çıktığı gözlemlenmektedir (1). Devletin yükümlülüğünün belirlenmesinde bilimsel verilerden yararlanıldığından iklim değişikliğinin etkilerine ve tedbirlerin doğuracağı sonuçlara ilişkin bilimsel belirsizlikler, yargıcın devletin yükümlülüğünü pekiştirmek için ihtiyat ilkesine başvurmasına neden olmaktadır (2). İdari işlem teorisi ve sorumluluk esasları bakımından da Türkiye’yle benzerlikler taşıyan ve yargı ayrılığı sisteminin benimsendiği Fransız hukukunda ise devletin uluslararası düzenlemeler ışığında yorumlanan yasal yükümlülükleri dayanak olarak kullanılmaktadır (3).

1. İklim değişikliğini önleme yükümlülüğüne hak temelli yaklaşım

Devletin iklim değişikliğiyle mücadelesinin temel hak ve özgürlükleri koruma yükümlülüğü üzerinden temellendirilmesinde ulusal, bölgesel ve uluslararası hukuk metinlerinde koruma altına alınan yaşam hakkı, özgürlük ve güvenlik hakkı, özel yaşamın ve aile yaşamının korunması hakkı, mülkiyet hakkı ve çevre hakkına başvurulabilmektedir. Aslında iklim değişikliğinin çevre hakkıyla doğrudan ilişkisi düşünüldüğünde, akla ilk gelen, anayasalarda düzenlenen bu hakkın veya devletin çevreye ilişkin yükümlülüklerinin öne çıkarıldığı bir başvuru yapılmasıdır. Ne var ki, ilgili anayasal düzenlemelerin doğrudan dava edilebilirlikleri, çevre hakkının çoğunlukla ekonomik ve sosyal haklar kapsamında düzenlenmesi, hakkın kapsamı ve içeriğine ilişkin olarak belirsiz ifadelerle yer verilmesi ve yargı yerlerinin alışkanlıkları nedeniyle, özellikle Avrupa ülkelerinde sınırlı olarak kabul edilmektedir²⁹. Bu nedenle AİHM kararlarının da etkisiyle davalarda özellikle yaşam hakkı ile özel yaşamın ve aile yaşamının korunması hakkı dayanak olarak kullanılmaktadır. Bu haklar, sistemik iklim davalarının görüldüğü ülkeler için ortak referans oluştururken, hakların gündeme getirildiği bağlam, hukuki korunma talebinin niteliğine ve içeriğine göre değişebilmektedir.

Özel hukukun uygulandığı *Urgenda* ve *Klimaatzaak* davalarında devletin yükümlülüğü, özen yükümlülüğü (*due diligence/due care*) üzerine temellendirilmiş; özen yükümlülüğünün kapsamı ise AİHS madde 2’de düzenlenen yaşam hakkı ve madde 8’de öngörülen özel yaşamın ve aile yaşamının korunması hakkından yola çıkılarak belirlenmiştir (a). Alman Anayasa Mahkemesinin 2021 yılında verdiği anayasa şikayeti kararı ise yaşam hakkının iklim değişikliğine karşı korunmayı ve devletin çevreyi korumaya ilişkin anayasal yükümlülüklerinin iklim değişikliğiyle mücadeleyi kapsadığının açıkça ifade edilmesi bakımından önemlidir (b).

a. *Urgenda* ve *Klimaatzaak* davaları: devletin özen yükümlülüğü kapsamında insan haklarını koruma ödevi

Urgenda Vakfı’nın ve 886 Hollanda yurttaşının Hollanda devletine karşı açtığı davada mahkemenin, devletin ulusal katkı beyanında 2020 için öngördüğü 1990’a kıyasla %20 oranında sera gazı emisyon azaltım hedefi yerine %40, en azından %25 oranında bir hedefi benimsemesi konusunda hüküm kurması talep edilmiştir. *Urgenda* dava sürecinde üç karar

²⁹ MAY/ DALY, s. 102-109. Hollanda’da devletin çevreye ilişkin anayasal yükümlülüklerinin yargı önünde doğrudan ileri sürülmesi kabul edilmemektedir (s. 150).

mevcuttur. Bunlar; Lahey Bölge Mahkemesinin 24 Haziran 2015 tarihli kararı (*Urgenda 1*), Hollanda devletinin başvurusu üzerine Lahey İstinaf Mahkemesinin 9 Ekim 2018’de verdiği karar (*Urgenda 2*) ve nihayet Hollanda Yüksek Mahkemesinin 20 Aralık 2020 tarihli temyiz kararıdır (*Urgenda 3*). *Urgenda 1* kararı, iklim davalarında verilen ilk karar olmasa da bu kararla dünyada ilk kez bir devletin, iklim değişikliğini önleme yükümlülüğü bilimsel verilere dayandırılarak, sayısal olarak belirlenen bir oranda ve belirli bir takvim öngörülerek sera gazı salımını düşürmeye yönelik tedbir almasına hükmedilmiştir³⁰. Karar, hem verildiği esnada görülen, hem de daha sonra açılan davaları etkilemesi nedeniyle de sistemik iklim davalarında dönüm noktası olarak kabul edilmektedir³¹.

Devletin sorumluluğuna ilişkin davaların çoğunlukla Medeni Kanun hükümlerine dayandırıldığı ve adli yargıda görüldüğü Belçika’da da davacılar taleplerini *Urgenda* davasıyla benzer bir temellendirme üzerinden kurgulamışlardır³². Klimatezaak derneğinin ve 8422 gerçek kişinin³³ Belçika devletine ve ayrıca Valon, Flaman ve Brüksel-Başkent bölgelerine karşı açtığı davada temel talepler; davalıların en son 2020 yılına kadar yıllık sera gazı salımlarını 1990 yılına göre toplam %40, en azından %25 oranında azaltmadıklarının tespiti; Medeni Kanun’u, AİHS’nin 2 ve 8. maddelerini, Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin 6. ve 24. maddelerini³⁴ ihlal ettiklerine karar verilmesi; davalılara Belçika’nın yıllık toplam sera gazı salımını kademeli olarak belli oranlarda azaltma³⁵ amacıyla gerekli tedbirleri alma yönünde emir verilmesi ve davalıların yargısal emre uymamaları halinde

³⁰ TABAU Anne-Sophie/ COURNIL Christel, “Nouvelles perspectives pour la justice climatique. Cour du District de La Haye, 24 juin 2015, Fondation Urgenda contre Pays-Bas”, RJE, 40(4) 2015, s. 677.

³¹ *Ibid.*, s. 692

³² Belçika hukukunda idarenin sorumluluğuna ilişkin davalarda tarihsel nedenlerle adli yargı görevlidir ve özel hukuk uygulanır. Ancak 2014 reformuyla birlikte hukuka aykırı idari işlemlerden kaynaklanan zararların giderilmesi için Devlet Konseyi nezdinde idarenin sorumluluğuna gidilmesinin önü açılmıştır. Bkz. RENDERS David, *Droit administratif général*, 3. Bası, Larcier, 2019, s. 621 vd.

³³ Davada 82 “uzun ömürlü” ağacın davaya müdahil olarak katılmaları talebi mevcutsa da bu talep ağaçların kişi olmamaları nedeniyle reddedilmiştir. Trib. Bruxelles, *Klimatezaak*, s. 56.

³⁴ Mahkeme, bu hükümlerin devlete çok geniş bir takdir marjı tanıdıkları gerekçesiyle devletin pozitif yükümlülüğü bağlamında ulusal mahkemeler önünde doğrudan ileri sürülemeyecekleri sonucuna varmıştır. *Ibid.*, s. 62.

³⁵ Davacılar bu oranları 2025 için 1990’a göre %48, en azından %42; 2030 için 1990’a göre %65, en azından %55; 2050 için de sıfır salım olarak belirlemişlerdir. *Ibid.*, s. 43.

Klimaataak derneği lehine müteselsil olarak ceza ödemeye mahkûm edilmeleridir³⁶.

Her iki davada da devletin iklim değişikliğini önleme ödevi, Medeni Kanun'da yer alan özen yükümlülüğü üzerinden temellendirilmiştir. Özen standardını belirlerken hangi hukuku düzenlemelerin temel alınacağı cevap aranan sorulardan ilkidir. *Urgenda 1* kararında yargıç, aralarında AİHS md. 2 ve 8'in de bulunduğu uluslararası ve bölgesel hukuk düzenlemelerinin, hem vakfın tüzel kişi olması, hem de maddi hukuk bakımından, doğrudan uygulanabilir olduklarını kabul etmemekle birlikte, bunları özel hukuktaki özen standardını belirlemek için kullanmıştır³⁷. Üst derece mahkemeleri ise ulusal yargıcın ehliyet konusunda AİHM standardıyla bağlı olmadığını ortaya koyarak AİHS'nin 2. ve 8. maddelerinin davada uygulanabileceğine hükmetmişlerdir³⁸. *Klimaataak* kararında ise mahkeme, devletin genel ihtiyat ödevini göz ö kapsamında Kyoto Protokolü'nün, Doha değişikliğinin ve Paris Anlaşması'nın etkilerinin doğrudan ya da dolaylı olduklarına bakılmaksızın hukuki sonuç doğurdıkları sonucuna varmıştır³⁹. Buna göre davalılar, kendilerine Medeni Kanun uyarınca iyi bir aile babası gibi davranma borcu yükleyen özen yükümlülüğüne ancak bu düzenlemelerin gereklerini yerine getirerek uygun davranmış olacaklardır⁴⁰.

Davacıların tazminat talep etmemiş olmaları sayesinde, iklim değişikliğinin sonuçları somut bir zararın değil, özen göstermeyi gerektirecek bir durumun, bir tehlikenin var olup olmadığını belirlemek için

³⁶ *Ibid.*, s. 42-43.

³⁷ *Urgenda 3*, § 5.8.

³⁸ Bilindiği üzere AİHS'nde çevre hakkı öngörülmemesine karşın çevresel zararın sözleşmede güvence altına alınan hakları etkilediği durumda ve ölçüde, insan hakları hukuku koruması altında olduğu konusunda AİHM'nin içtihadı yerleşiktir. AİHM kararlarında yaşam hakkı (md. 2), adil yargılanma hakkı (md. 6), ifade özgürlüğü (md. 10), Ek 1. Protokolün ilk maddesinde güvence altına alınan mülkiyet hakkı (Ek 1. Protokol md. 1) ve en yaygın olarak da özel yaşam, aile yaşamı ve konut hakkı (md. 8) bağlamında çevre korumasının sağlandığı görülmektedir. Bkz. TÜRKOĞLU ÜSTÜN Kamile, "Anayasa Mahkemesi'nin Bireysel Başvuru Kararlarında Çevre Hakkına Yaklaşımı", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29 (3) 2021, s. 2590. AİHM, çevrenin insan hakları yoluyla korunmasının mümkün olduğunu kabul etmekte ise de sözleşmede çevre hakkının düzenlenmemesinin bir sonucu olarak çevredeki her bozulmayı insan hakları ile ilişkilendirmemektedir. Nitekim Hollanda hükümeti de iklim değişikliği tehlikesinin AİHS ile doğrudan korunmayan çevreye ilişkin olması nedeniyle sözleşme kapsamına girmediğini ve AİHS koruması altına girebilmek için yeterli özgüllükte olmadığını iddia etmiştir. *Ibid.*, 3, § 5.1.

³⁹ Trib. Bruxelles, *Klimaataak*, s. 57-59.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 59.

kullanılmış; böylelikle kararlarda zararın belirsizliği konusunu tartışmaya gerek kalmamıştır⁴¹. Devletin, AİHM madde 2 ve 8’de düzenlenen hakları ihlali ise ancak iklim değişikliğinin bu haklara müdahale teşkil etmesi halinde söz konusu olabilecektir. AİHM’nin bireylerin endüstriyel ve doğal risklerden korunmasına ilişkin kararları uyarınca devletin harekete geçme yükümlülüğü, AİHS md. 2 kapsamında güvence altına alınan yaşam hakkına yönelik “gerçek” ve “yakın” bir tehdidin varlığı halinde mevcut olduğundan iklim değişikliğinin bu yönde bir tehdit oluşturup oluşturmadığı belirlenmelidir.

Her iki kararda da iklim değişikliğinin kişiler ve çevre üzerindeki etki ve sonuçlarının belirlenmesinde, iklim davalarında tipik olduğu üzere bilimsel verilerden, özellikle Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli’nin (IPCC)⁴² raporlarından ve yerel raporlardan yararlanılmıştır⁴³. Urgenda kararında yapılan değerlendirmeye göre iklim değişikliğinin varlığı ve etkileri, tehdidin gerçekliği konusunda herhangi bir tereddüde yer bırakmamaktadır. Burada mesele, Strasbourg mahkemesinin içtihadında yer verdiği “yakın” kavramından ne anlaşılacağıdır. Yargıca göre AİHM’nin çeşitli kararlarında da belirtildiği üzere “yakınlık”, riskin kısa bir zaman diliminde gerçekleşecek olmasını zorunlu kılmaz; kişilerin doğrudan tehdit altında olmaları yeterlidir. Dolayısıyla iklim değişikliğinin yaratacağı tehdit gibi uzun vadede gerçekleşecek olan riskler de bu kapsamda değerlendirilebilecektir⁴⁴. Bu durum 8. madde bakımından da geçerli olup kişilerin yaşamlarının ve esenliklerinin iklim değişikliğinin yaratabileceği doğa olayları nedeniyle etkilenecek olması, 8. maddenin uygulama alanı bulması sonucunu doğurmaktadır⁴⁵.

⁴¹ TABAU/ COURNIL, s. 687.

⁴² IPCC, Paris Anlaşması’nın uygulanması ve ulusal katkıların belirlenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. IPCC, Taraflar Konferansınca birçok defa rapor hazırlamaya davet edilmiş ve raporları Paris Anlaşması’nın hazırlık sürecinde etkili olmuştur. IPCC raporlarında farklı derecelerdeki küresel ısınmanın gezegen üzerindeki etkileri, karbon bütçelerinin durumu ve sera gazı salımlarının azaltılmasının olası etkileri, belirsizlikler ile birlikte ortaya konulmaktadır. IPCC raporları hukuk metinleri olmasalar da devletleri yönlendirici işleve sahiptirler. Devletlerin şeffaflık mekanizması kapsamında hazırlayacakları raporlarda IPCC tarafından kabul edilen ve Taraflar Konferansınca hemfikir olunan iyi uygulama yöntemlerinin kullanımı esas alınmaktadır. (madde 13/7/a).

⁴³ Trib. Bruxelles, *Klimaatzaak*, s. 61-62.

⁴⁴ *Urgenda 3*, § 5.2.2.

⁴⁵ *Ibid.*, § 5.2.3 ve 5.6.2.

Bu durumda IPCC raporlarının da gösterdiği üzere kesin, bilinebilir ve engellenebilir olan⁴⁶ iklim değişikliği, sera gazı salımlarının azaltılması ile önlenebileceğinden, devletin bunu mümkün kılacak uygun ve etkili düzenlemelerden ve araçlardan oluşan bir çerçeveyi oluşturması ise özen yükümlülüğünün gereğidir⁴⁷.

b. Alman Anayasa Mahkemesi: devletin yaşam hakkını, mülkiyet hakkını ve çevreyi koruma yükümlülüğü

Alman Anayasa Mahkemesinin 24 Nisan 2021’de verdiği ve çevrenin daha etkili korunmasına yönelik bir başvurunun ilk kez başarıya ulaştığı⁴⁸ anayasa şikayeti kararı, hem kuramsal olarak zengin tartışmalar⁴⁹, hem de önemli hukuki ve fiili sonuçlar doğurmuştur⁵⁰.

Almanya’da, 12 Aralık 2019 tarihli İklim Koruma Yasası ile, Paris Anlaşması taahhütleri doğrultusunda 2030’a kadar %55 oranında azaltım, 2050 için net sıfır karbon hedefi öngörülmüş olup 2030 yılına kadar gözetilmesi gereken yıllık karbon bütçeleri belirlenmiştir. 2030 sonrası bütçelerin ise 2025’te hükûmet tarafından saptanacağı öngörülmüştür⁵¹. Başvurucular öncelikle, 2030’a kadar öngörülen azaltım hedeflerinin, IPCC raporlarıyla gerekliliği ortaya konulan 1,5°C hedefine ulaşmakta yetersiz kalmaları nedeniyle; devletin, Anayasa’nın 2. maddesinin 2. fıkrasının ilk cümlesi⁵² ve 14. maddenin ilk fıkrası⁵³ ile tanınan hakları koruma yükümlülüğünü ihlal ettiğini iddia etmişlerdir⁵⁴. Ayrıca 2030 sonrasına ilişkin yükümlülüklerin yasayla belirlenmemiş olmasının, Anayasa’nın 2. maddesinin 1. fıkrasının⁵⁵, madde 1⁵⁶ ve madde 20a⁵⁷ ile birlikte

⁴⁶ *Urgenda I*, § 4.63.

⁴⁷ *Ibid.*, § 4.66.

⁴⁸ EKARDT Felix, “Climate Revolution with Weaknesses”, *VerfBlog*, 8.5.2021.

⁴⁹ Örneğin *Verfassungblog*’da “Der Klimabeschluss des BVerfG” başlığı altındaki tartışma yazılarından yararlanılabilir.

⁵⁰ İhlal kararından üç ay sonra hükûmet bir kanun tasarısı sunmuş ve yeni düzenlemelerde hem net sıfır hedefine ulaşma tarihi öne çekilmiş hem de takvimde sera gazı salım azaltım oranları yükseltilmiştir. COUNNIL Christel, “Les prémisses de révolutions juridiques? Récents contentieux climatiques européens”, *RFDA* 2021, s. 957.

⁵¹ *BVerfG, Neubauer et al.*, § 251.

⁵² Madde 2 (2) ilk cümle: “Herkes, yaşam ve beden bütünlüğünün korunma hakkına sahiptir”. (Bu ve diğer maddelerde Christian Rumpf ve Gökçe Uzar Schüller çevirisinden yararlanılmıştır, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80207000.pdf>).

⁵³ Madde 14 (1): “Mülkiyet ve miras hakları güvence altındadır. Bu hakların kapsam ve sınırları yasalarla belirlenir”.

⁵⁴ *BVerfG, Neubauer et al.*, § 40, 127.

⁵⁵ Madde 2 (1) : “Herkes başkalarının haklarını ihlal etmemek, Anayasal düzene veya ahlak kurallarına aykırı düşmemek koşuluyla, kişiliğini serbestçe geliştirme hakkına sahiptir”.

değerlendirilmesi suretiyle güvence altına alınan onurlu bir gelecek ve “asgari ekolojik yaşam standardı” temel haklarının sağlanması yükümlülüğüne aykırılık oluşturduğunu ileri sürmüşlerdir⁵⁸.

Mahkeme, anayasal dayanaklara ilişkin olarak öncelikle diğer ülkelerdeki davalarda olduğu gibi bilimsel verilerden, IPCC raporlarına ağırlık vererek yararlanır ve iklim değişikliğinin ve etkilerinin Almanya’da ve diğer ülkelerde halihazırda ortaya çıktığı ve bunların geri dönülemez bir boyuta eriştiği sonucuna varır⁵⁹. Bu etkiler temel hak ve özgürlüklere müdahale oluşturacak niteliktedir.

İklim değişikliği yaşam ve sağlık üzerinde yarattığı tehlike nedeniyle yaşam ve vücut bütünlüğüne haklarına müdahale oluşturur⁶⁰. İklim değişikliği nedeniyle meydana gelebilecek taşkınlar ve su seviyesinin yükselmesi sonucunda yerleşim alanlarının ve tarım arazilerinin zarar görme olasılıkları karşısında, mülkiyet hakkına müdahaleden söz etmek de mümkündür⁶¹. Devletin çevreyi koruma ödevi ise diğer haklara göre farklı bir değerlendirme gerektirir. Zira çevrenin korunması madde 20a hükmü ile bir rehber ilke şeklinde düzenlenmiş olup bu maddeyle subjektif bir kamusal hak öngörülmemektedir⁶². Dolayısıyla madde 20a anayasa şikâyetine konu olabilecek bir hak içermediğinden ve ayrıca anayasa şikâyetine konu olabilecek haklar arasında da sayılmadığından başvuru için doğrudan bir dayanak olamaz⁶³. Bununla birlikte kararla, devletin gelecek kuşaklara karşı çevreyi koruma yükümlülüğünü öngören 20a maddesinin kapsamı ve etkisi güçlendirilmiştir. Mahkeme, madde 20a’nın normatif bir içeriğe sahip olduğunu ve yargı denetimine dayanak oluşturabileceğini belirterek⁶⁴,

⁵⁶ Madde 1 (1): “İnsanın onur ve haysiyeti dokunulmazdır. Tüm devlet erki ona saygı göstermek ve onu korumakla yükümlüdür”.

⁵⁷ Anayasa madde 20a: “Gelecek kuşaklara karşı da sorumlu olan devlet, doğal yaşam kaynaklarını ve hayvanları anayasal düzenin çerçevesinde yaşamayla, yasalara ve hukuka uygun olarak yürütme ve yargı organlarıyla korur”.

⁵⁸ BVerfG, Neubauer et al., § 40, 127.

⁵⁹ Ibid., § 18-28. GAILLET Aurore/ GRIMM Dieter, “La décision Climat de Karlsruhe. Penser les droits fondamentaux sur le long terme: une réponse contentieuse à l’urgence climatique?” AJDA 2022, s. 166.

⁶⁰ Ibid., § 99.

⁶¹ Ibid., § 100, 171.

⁶² GÜNEŞ Ahmet, “Alman Çevre Hukukunun Anayasal Çerçevesi”, AÜHFD, 58(4) 2009, s. 811-814.

⁶³ BVerfG, Neubauer et al., § 112.

⁶⁴ Ibid., § 205.

devletin bu hüküm uyarınca iklim değişikliği karşısında hareketsiz kalamayacağını açıkça ifade etmektedir⁶⁵.

Buna karşılık ekolojik asgari yaşam standardı, somut başvuruda ileri sürüldüğü şekliyle otonom bir hak olarak kabul edilmemiştir. Devletin diğer temel haklar sayesinde zaten asgari çevre gereklerini yerine getirme yükümlülüğü mevcut olduğundan “felaket boyutunda ve hatta apokaliptik” çevresel zararlara karşı korunma güvencesi bu kapsamda sağlanmaktadır⁶⁶. Bununla birlikte uyum tedbirlerinin, yaşama zarar verecek derecede alt üst olmuş bir çevrede hayatta kalmayı sağlamakla ve vücut bütünlüğünün ve mülkiyet korumakla birlikte sosyal, kültürel ve siyasi yaşama ilişkin güvenceler bakımından yetersiz kalmaları halinde, asgari ekolojik yaşam standardından otonom olarak bahsedebileceğine de işaret etmiştir⁶⁷. Bu değerlendirmeden, koşullar oluştuğu takdirde iklim değişikliğini önlemenin insan onuruyla ilişkilendirebileceği sonucuna varmak mümkündür⁶⁸.

Küresel ısınma ise özellikle atmosferdeki CO₂ yoğunluğundan kaynaklandığından ve karbon salımını azaltma dışındaki mücadele yöntemleri (negatif karbon emisyonu, uyum tedbirleri) iklim değişikliğini önleme konusunda yetersiz kalacağından, karbon salımının azaltılması bir zorunluluktur⁶⁹. Buna göre karbon salımına ilişkin düzenlemeler, Anayasa ile tanınan haklara müdahale teşkil etmektedir.

İklim değişikliğine ilişkin dava süreçlerinde bilimsel belirsizlik, özellikle davalılarca yükümlülükten kurtulmak ya da yükümlülüklerini daraltmak için kullanılan bir argüman olup hak temelli davalarda sıklıkla öne sürülmektedir. Öyle ki, AIHM önüne giden ve 8. maddenin uygulandığı çoğu uyuşmazlıktan farklı olarak iklim davalarında, devletin alacağı tedbirlerin küresel ısınma üzerindeki etkisinin ne olacağı ya da iklim değişikliği ile bağlantılı tehdidin ne şekilde gerçekleşeceği kesin olarak belli değildir. Yargıç burada hukuki araç olarak hem ihtiyat ilkesini hem de bilimsel belirsizliğin olmadığı hallerde bazen açıkça zikretmese de önleme ilkesini kullanır.

⁶⁵ *Ibid.*, § 118.

⁶⁶ *Ibid.*, § 114.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Alman Anayasa Mahkemesinin asgari ekolojik yaşam standardı hakkı konusundaki değerlendirmesi öğretide farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Ekardt, kararlar asgari ekolojik yaşam standardı hakkının tanındığı (EKARDT, *op. cit.*), Gaillet ve Grimm ise mahkemenin bu fikre kapıyı kapadığı sonucuna varmaktadır (GAILLET/GRIMM, s. 166).

⁶⁹ BVerfG, *Neubauer et al.*, § 31-34.

2. İhtiyat ilkesinin yükümlendirici işlevi ve destekleyici etkisi

Önleme ve ihtiyat ilkeleri, iklim değişikliği konusunda temel uluslararası sözleşme olan BMİDÇS kapsamında yer verilen ilkelere aittir. İlkeleri düzenleyen madde 3/3'e göre "*Taraflar, iklim değişikliği nedenlerini önceden tahmin etmek, önlemek veya en aza indirmek ve zararlı etkilerini azaltmak için önleyici önlemler almalıdır. Ciddi veya önlenemez hasar tehlikesi olan durumlarda, tam bilimsel kesinliğin yokluğu, iklim değişikliğine ilişkin politikalar ve önlemlerin mümkün olduğu kadar etkin maliyetli ve en az harcamayla küresel yarar sağlayacak şekilde olmaları gerektiği de dikkate alınarak, bu önlemlerin ertelenmesine neden olarak kullanılmamalıdır.*" Sözleşmenin 4. maddesinde ise Ek I ülkeleri bakımından "*Taraflardan herbiri, insan kaynaklı sera gazı salımlarını sınırlandırarak ve sera gazı yutaklarını ve haznelerini koruyarak ve takviye ederek iklim değişikliğini azaltmak için ulusal politikalar benimseyecekler ve uygun önlemler alacaklardır*" şeklinde bir düzenleme öngörülmektedir.

Sabit bir tanımı olmayan ihtiyat ilkesi⁷⁰ sözleşmede "*ciddi veya önlenemez hasar tehlikesi olan durumlarda*" tam bilimsel kesinliğin yokluğunun iklim değişikliğine ilişkin önlemlerin ertelenmesine neden olarak kullanılmaması gerektiği şeklinde formüle edilmiş; bu politikaların "*mümkün olduğu kadar etkin maliyetli ve en az harcamayla küresel yarar sağlayacak şekilde olmaları gerektiği*"ne vurgu yapılmıştır. Sistemik iklim davalarında devletin ihtiyat ilkesine dayanarak tedbir alıp alamayacağından ziyade aldığı tedbirlerin yeterliliği tartışıldığından, burada karşımıza ihtiyat ilkesinin yükümlendirici işlevi⁷¹ çıkmaktadır. İklim değişikliğinin varlığı, insan kaynaklı olduğu ve atmosferdeki sera gazı artışına bağlı olduğu bilimsel olarak kesinliği kabul edilen gerçekler olduğundan, sera gazı salımını azaltmanın iklim değişikliğine etki edeceği en azından küresel ölçekte herhangi bir bilimsel belirsizlik içermez. Bu alandaki bilimsel çalışmalar, BMİDÇS'nin imzalandığı 1992 yılından bu yana daha da geliştiğinden geçmişte tartışmalı olan birçok konuda bugün kesinliğe ulaşıldığı ve bu durumun geçerli olduğu alanlarda önleme ilkesinin uygulanacağı söylenebilecektir⁷². Ancak, küresel ısınmayı 2°C'nin çok

⁷⁰ Bir riskin varlığına ve gerçekleşmesine dair bilimsel belirsizliğin olduğu hallerde uygulanan ihtiyat ilkesi ile devlete, ekonomik ve teknolojik gelişmenin çevre ve insan sağlığı bakımından doğurabileceği potansiyel zarara karşı harekete geçme olanağı sağlanmaktadır. İhtiyat ilkesinin tanımına ilişkin tartışmalar için bkz. TURGUT Nükhet, "İhtiyat İlkesi", AÜHFD, 45(1) 1996, s. 76-78.

⁷¹ GÜNEŞ Ahmet, *Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Bilge Yayınevi, Ankara 2012, s. 116.

⁷² TORRE-SCHAUB, *Dynamiques*, s. 67.

altında veya 1,5°C'de tutmak için atmosferdeki sera gazı yoğunluğunun ne kadar olması gerektiği, buna bağlı olarak hangi oranda azaltım yapılmasının kabul edilebilir olduğu ve her bir ülkenin yapacağı salımın küresel olarak veya o ülke coğrafyası üzerindeki etkisinin ne olacağı konusunda kesinlik olmadığı; bu konulardaki verilerin IPCC raporlarında yapılan güncellemelerin de gösterdiği üzere değişkenlik taşıdığı ve dolayısıyla bu alanlarda bilimsel belirsizlik olduğu söylenebilecektir.

Buna göre öncelikle, Ek 1 ülkesi olarak azaltım yükümlülüğü bulunan devletler bakımından iklim değişikliğiyle mücadelenin küresel bir sorun olduğundan yola çıkılarak, yapılacak azaltımın çok ufak bir etkisi olacağını yönündeki itirazlara, sera gazı salımındaki artışta ufak da olsa her bir insan faaliyetinin payı olduğundan itibar edilmemektedir⁷³. *Urgenda* davasında ihtiyat ilkesi, bu ilkeye dayanılarak doğrudan tedbir alınması hedeflenerek değil, insan haklarını koruma şeklinde somutlaşan özen yükümlülüğünü desteklemek için kullanılmıştır. Yargıç ayrıca iklim değişikliğine ilişkin olarak yakın vadede tedbir alınmaması halinde uzun vadede ulaşılması gereken hedefleri gerçekleştirmek için sosyal olarak daha ağır tedbirlerin alınması gerekeceğini; bunun da ihtiyat ilkesi ile bağdaşmayacağını ortaya koymuştur. Yani alınacak tedbirin iktisadi ve sosyal etkisi, burada ilkeyi uygulamanın sınırı değil, bilakis gecikmeden harekete geçme gereğinin gerekçesi olarak kullanılmıştır⁷⁴. Böylelikle haklara yapılacak olası müdahaleler nedeniyle uygun önlemlerin alınması konusunda devlete tanınan geniş takdir yetkisinin sınırı belirlenmiştir⁷⁵.

Alman Anayasa Mahkemesi de iklim değişikliği sonucunda temel haklar üzerinde “geri dönülemez” zararların oluşabileceğine dayanarak, bu haklar henüz ihlal edilmiş olmasalar da kümülatif, uzun vadeli ve belirsiz bir müdahale karşısında devletin harekete geçerek ihtiyati tedbirler alması gerekeceğini ifade ederek⁷⁶ temel haklar alanında ihtiyat ilkesini uygulamıştır⁷⁷. Burada dikkat çekici olan nokta, mahkemenin geri dönülemez zarar konusunda çevresel varlıklardaki bozulma ya da iklim değişikliğinin etkilerinden ziyade iklim değişikliğinin sebebine odaklanması ve atmosferdeki mevcut CO₂ konsantrasyonu yok edilemeyeceğinden, mevcut ısınmanın halihazırda geri dönülemez bir durum yarattığına işaret

⁷³ *Urgenda 1*, § 4.79.

⁷⁴ TORRE-SCHAUB, *Dynamiques*, s. 68.

⁷⁵ YURTCANLI DUYNAMAZ Seda, Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak İklim Değişikliği, *Anayasa Hukuku Dergisi*, 8(16) 2019, s. 517.

⁷⁶ BVerfG, *Neubauer et al.*, § 192.

⁷⁷ EKARDT, *op. cit.*

etmesidir⁷⁸. Dolayısıyla yasa koyucu, gelecek kuşakları da kapsayan özenli ve dikkatli davranma yükümlülüğü nedeniyle, çevresel konularda neden sonuç ilişkileri bakımından belirsizlikler bulunması halinde de ciddi ve geri dönülmez zararlara ilişkin emareleri dikkate almak zorundadır⁷⁹. Bu değerlendirme, aşağıda da görüleceği üzere, davanın merkezinde yer alan ulusal karbon bütçelerinin hesaplanması ve kalan bütçenin hacminin belirlenmesindeki bilimsel belirsizliklere⁸⁰ bağlanacak hukuki sonucun açığa kavuşturulması nedeniyle de önemlidir.

Fransa'daki iklim davalarında ise idari yargı yerleri geleneksel yaklaşımlarını kısmen esnetmekle birlikte terk etmeyerek, devletin yükümlülüğünü üst normlarla belirlenen görevlerini yerine getirme üzerinden temellendirmişlerdir.

3. Fransız yargıcının temkinli adımları: idarenin yasayla belirlenen görevlerini yerine getirme yükümlülüğü

Fransız yargıcının önüne gelen iki davadan ilki olan *Grande-Synthe* davası bir iptal davası, şimdilik ilk derece mahkemesinin kararıyla sonuçlanan ve “Yüzyılın Davası” olarak adlandırılan *Association Oxfam France* davası ise tam yargı davasıdır. Her iki davada da devletin iklim değişikliğini önleme yükümlülüğünün hukuki niteliği ve bu yükümlülüğü yerine getirip getirmediği tartışılmıştır.

Devlet Konseyinin (*Conseil d'État*) 19 Kasım 2020 ve 1 Temmuz 2021 tarihli *Commune de Grande-Synthe* kararları⁸¹ Fransız hukuku açısından önemli bir adım olup bu dava idari yargı yönünde görülen ilk iklim davası olma özelliğini taşımaktadır⁸². Dava, davacı Grande-Synthe Belediyesi'nin Ekolojik Dönüşüm Bakanlığı, Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı nezdinde birden fazla talebi içeren başvurularının reddi üzerine açılmıştır. Konumuz kapsamındaki talepler; Fransa'nın uluslararası ve ulusal taahhütlerini asgari olarak karşılayacak şekilde ülkede üretilen sera gazı salım eğrisini indirmeye yönelik her türlü tedbirin alınması, “iklim önceliğini zorunlu kılacak” her tür yasal ve idari girişimde bulunulması ve sera gazı salımını yükseltebilecek her nevi uygulamanın yasaklanmasıdır. Belediye,

⁷⁸ BVerfG, *Neubauer et al.*, § 119.

⁷⁹ *Ibid.*, s. 1.

⁸⁰ MINNEROP Petra, “The ‘Advance Interference-Like Effect’ of Climate Targets: Fundamental Rights, Intergenerational Equity and the German Federal Constitutional Court”, *Journal of Environmental Law*, 34(1) 2021, s. 148.

⁸¹ Bu çalışmada *Cne Grande-Synthe* kararına tarih verilmeksizin yapılan atıflar 19 Kasım 2020 tarihli ilk karara ilişkindir.

⁸² HOYNCK Stéphane, “Conclusions sous CE, *Commune de Grande-Synthe*” (arianeweb). *YUHFD Cilt. XIX No.2 (2022)*

başvurusunun zımnen reddi üzerine ret kararlarının iptali için dava açmış, ayrıca mahkemeden Cumhurbaşkanlığı haricindeki idarelere, ilgili tedbirleri altı ay içinde almalarına yönelik yargısal emir verilmesini talep etmiştir⁸³.

Paris İdare Mahkemesi'nde 2019 yılında açılan ve "Yüzyılın Davası" olarak tabir edilen davada ise dört çevre derneği idare yargıcına tazminat ve yargısal emir talepleriyle başvurmuşlardır. Dört dernek de devletin iklim değişikliğiyle mücadeleyle ilişkin yükümlülüklerine aykırı davranarak hareketsiz kalmasından kaynaklanan ekolojik zarar için sembolik birer avro, manevi zararları için de yine sembolik birer avro talep etmişlerdir. Yargısal emir talepleri arasında başbakanlığın ve ilgili bakanlıkların iklim değişikliği ile mücadele ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltma yükümlülüklerine tüm aykırılıkları sonlandırmaları, ekolojik zarara en kısa süre içinde son vermeleri; atmosferdeki sera gazı salımını küresel ısınmanın 1,5°C'de tutulması hedefini gerçekleştirmeye yönelik olarak düşürmek ya da en azından kanunlardan ve AB hukukundan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmek için gerekli tedbirleri almaları yer almaktadır⁸⁴.

Her iki kararda da hüküm kurulurken davacı taleplerinde öne sürülmüş olan devletin özen yükümlülüğüne dayanılmamıştır. Oysa devletin çevre konusunda özen yükümlülüğünün Fransız hukukunda normatif bir dayanağı mevcuttur. Zira Anayasa Konseyi, anayasallık bloku içinde yer alan Çevre Şartı'nın 1. ve 2. maddelerinin⁸⁵ genel bir dikkatli olma/özen yükümlülüğü doğurduğuna hükmetmiştir⁸⁶. Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına ilişkin 1. maddenin idare yargıcı önünde doğrudan ileri sürülebileceği ve yargılama sürecinde dikkate alınması gerektiği ise Devlet Konseyinin 2014 yılında verdiği *Ban Asbestos France* kararıyla kabul edilmiştir⁸⁷. Buna rağmen yargı yerleri, iklim davalarında bu düzenlemelerin uygulanması konusunda sessiz kalmışlardır⁸⁸. AİHS'nin 2.

⁸³ CE, *Cne Grande-Synthe*, § 1-3.

⁸⁴ TA Paris, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 1.

⁸⁵ Madde 1 sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkını, madde 2 ise çevreyi koruma ödevini düzenlemektedir.

⁸⁶ CC, 8.4.2011, *M. Michel Z. et al.*, n° 2011-116. Çevre Şartı'nın 1. maddesinin doğrudan uygulanabilirliği ve sorumluluk hukuku alanında anayasaya uygun yoruma etkisi konusunda bkz. CROTTEY Brice, "Le Conseil Constitutionnel et l'obligation de vigilance environnementale", RFDC, 90(2) 2012, s. 252-257.

⁸⁷ CE, 26.2.2014, *Association Ban Asbestos France*, n° 351514, § 7.

⁸⁸ Davaların iklim adaletiyle ilgili olması nedeniyle bu hükümlerin göz ardı edilmesi, kaçırılan bir fırsat olarak nitelenmektedir. VAN LANG Agathe/ PERRIN Alix/ DEFFAIRI Meryem, "Le contentieux climatique devant le juge administratif", RFDA 2021, s. 747.

ve 8. maddeleri bakımından da benzer bir yaklaşım sergilenmiş olup kararlarda iklim değişikliğini önleme yükümlülüğünün AIHS madde 2 ve madde 8'ye dayanılarak temellendirilmesi konusundaki talepler üzerinde durulmamıştır⁸⁹. Fransız yargıcı, geleneksel içtihadını bazı esnekliklerle uygulayarak, temelde yasal ve idari düzenlemeleri dayanak olarak kullanmayı tercih etmiştir.

Commune de Grande-Synthe kararında sera gazı salım eğrisinin indirilmesine yönelik talebin reddi işleminin yargısal denetimini yapan⁹⁰ yargıç, hukuksal temel arayışında özellikle anayasallık bloku içinde yer alan Çevre Şartı ve yasal düzenlemeler üzerinde durmuş, ayrıca devletin uluslararası hukuktan ve AB hukukundan kaynaklanan yükümlülüklerini tespitte çalışmıştır. Devlet Konseyi, BMİDÇS'nin ve Paris Anlaşması'nın, uygulanmaları için yasal düzenlemeye ihtiyaç duyulduğundan doğrudan etkili düzenlemeler olmadıkları sonucuna geleneksel *GISTI* içtihadından ayrılmayarak varsa da bu kaynakların, uygulanmalarına yönelik ulusal hukuk normlarının ve AB hukuku düzenlemelerinin yorumunda dikkate alınmaları gerektiğini ortaya koyar⁹¹. Fransa'da, Hollanda'dan farklı olarak sera gazı salım oranlarının düşürülmesine ilişkin hedefler yasayla belirlenmiştir. Enerji Kanunu madde L. 100-4'te ulusal enerji politikasının hedefleri arasında sera gazı salımını 2030'da 1990'a göre %40 oranında azaltma, 2050'de ise net sıfır karbon öngörülmüştür. Devlet Konseyi, madde L. 100-4'ü tek başına değil, hem aynı hükümde atıf yapılan BMİDÇS, Paris Anlaşması ve 2018/842 sayılı AB Tüzüğü; hem de Çevre Kanunu hükümleri ile birlikte değerlendirmiştir⁹². Enerji Kanunu'ndaki hedefler Fransa'nın uluslararası taahhütlerinin ve özellikle bağlayıcı nitelikteki AB düzenlemelerinin ulusal hukuktaki yansıması niteliğinde olup bunların gerçekleştirilmesi, Çevre Kanunu ile belirlenen uygulamalar ve üç ile beş yıllık dönemler için karbon bütçelerini belirleyen kararnamelemler ile sağlanmaktadır.

Yazarlar, Devlet Konseyinin yaklaşımını eleştirmekle birlikte Çevre Şartı'nın doğrudan uygulanmayacağına dair açık bir saptama yapmamasında teselli bulmaktadırlar.

⁸⁹ Kararda AIHS zikredilmemekte, bu dayanağın davacılar tarafından ileri sürüldüğü kamu raporünün düşüncesinden anlaşılmaktadır. Bkz. HOYNCK, s. 7-10.

⁹⁰ Devlet Konseyi yasal düzenleme yapılmasını konu edinen talebin reddi işlemini bu konudaki görevsizliği sebebiyle incelemiştir. Zira yürütme erkinin parlamentoya kanun tasarısı sunmakta çekimser kalması yasama-yürütme ilişkisine ilişkin olup bu konu idari yargının görevi dışında kalır. CE, *Cne Grande-Synthe*, § 2.

⁹¹ CE, *Cne Grande-Synthe*, § 12.

⁹² *Ibid.*, § 13.

Paris İdare Mahkemesi ise *Association Oxfam France* kararlarında⁹³, devletin yükümlülüklerinin dayanakları konusunda Devlet Konseyi'nin çizdiği hat üzerinden ilerlemiştir. Ancak BMİDÇS ve Paris Anlaşması'nı kullanırken Devlet Konseyinden bir adım öteye geçerek bunların devlet için genel bir yükümlülük yarattığını ifade eden mahkeme, Çevre Şartı'nın çevreye müdahaleleri önleme ve bunların etkilerini azaltma yükümlülüğüne ilişkin 3. maddesini de kararında dayanak olarak zikretmiştir.⁹⁴ Mahkemenin değerlendirmesine göre Fransız devleti, iklim değişikliği ile mücadelenin “aciliyet” taşıdığını kabul ederek bu olayın sebeplerini sınırlama kapasitesini de kabul etmiş, bu yönde uluslararası taahhütlerde bulunmuş; ulusal düzeyde ise ülkedeki sera gazı salımını düşürmeye yönelik olarak düzenleme yetkisini kullanmıştır⁹⁵. Bu taahhütler, öngörülebilir bir riskin varlığını göstermekte olup durumun aciliyeti, devletin beklemeksizin harekete geçme yükümlülüğünü doğurmaktadır⁹⁶.

Sonuç olarak Fransız hukukunda devletin iklim değişikliğini azaltma ödevinin dayanağı olarak, bağlayıcı nitelikteki yasal, idari, bölgesel ve uluslararası düzenlemeler gösterilmiştir. Devletin iklim değişikliğini sınırlama yükümlülüğü farklı hukuki dayanaklardan yararlanılarak kabul edildikten sonra, bu yükümlülüğün kapsamı belirlenmelidir.

B. İklim değişikliğiyle mücadele yükümlülüğünün kapsamı

Devletin iklim değişikliğiyle mücadele yükümlülüğünün kapsamının ortaya konulduğu yargı kararları davacı taleplerinden, davanın görüldüğü hukuk sisteminin araçlarından ve maddi hukuk kurallarından etkilenmektedir. Hollanda, Fransa, Belçika ve Almanya, BMİDÇS'ne ve Paris Anlaşması'na taraf olan AB'nin⁹⁷ üyesi olduklarından, davaların açıldıkları tarihe göre değişkenlik göstermekle birlikte, devletin yükümlülüğünün kapsamının belirlenmesinde AB düzenlemeleri etkili olmaktadır. Her bir ülkenin iklim değişikliğine ilişkin ulusal düzenlemeleri ve düzenleme teknikleri benzerlikler taşımakla birlikte farklıdır. Dolayısıyla yükümlülüğün kapsamı da her devlet bakımından hem sera gazı salımlarını

⁹³ Bu çalışmada *Association Oxfam France* kararına tarih verilmeksizin yapılan atıflar, 3 Şubat 2021 tarihli ilk karara ilişkindir.

⁹⁴ TA Paris, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 18-20.

⁹⁵ *Ibid.*, § 21.

⁹⁶ Bkz. BRIMO Sara, “Les potentialités du contentieux de la carence administrative en matière de santé et d’environnement”, AJDA 2021, s. 1256.

⁹⁷

azaltma hedefinin öngörüldüğü hukuksal metinlerin hem de kullanılan yargısal araçların etkisiyle değişkenlik gösterebilecektir. Bununla birlikte, ilgili kararlardan ortak yükümlülük alanlarını tespit etmek mümkündür.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan iklim değişikliğini sınırlama kapsamında temel müdahale alanı, Paris Anlaşması'nın 4. maddesinde düzenlenen sera gazı salımının azaltılmasıdır. Küresel ısınmanın sınırlanması ayrıca yenilenebilir enerjinin teşviki ve enerji verimliliğinin iyileştirilmesi gibi sektörel faaliyetler sayesinde de sağlanmaktadır. Sistemik iklim davalarında hukuki düzenlemelerin ve devletin faaliyetlerinin taahhüt edilen azaltım hedeflerini karşılayıp karşılamadığının yanında (2), özellikle sera gazı azaltım hedeflerinin yeterliliği sorgulanmaktadır (1).

1. Devletin taahhüt ettiği sera gazı salımlarını azaltma hedeflerinin yeterliliği

Yükümlülüğün kapsamı bakımından en çarpıcı sonucun alındığı *Urgenda* davası görüldüğü sırada iklim değişikliğiyle mücadele, BMİDÇS ile taraf devletler için bir yükümlülük olarak öngörülmüşse de, ne AB hukukunda, ne uluslararası hukukta ne de ulusal düzenlemelerde Hollanda devletini, taahhüt ettiği %20'lik hedef yerine davacıların talep ettikleri %25- %40 oranında sera gazı salımı azaltımı yapmaya zorlayacak somut ve bağlayıcı bir düzenleme mevcuttur⁹⁸. *Urgenda 1* kararı verildikten sonra imzalanan Paris Anlaşması'yla da salım azaltma hedefi devletlerin taahhütlerine bırakılmıştır⁹⁹. Devletin yükümlülüklerini yerine getirmek için alması gereken tedbirler konusunda hukuki standart yokluğunda mahkeme, standart belirleyebilmek için bilimsel verilere başvurur ki, *Urgenda* davasındaki yaklaşımı, özellikle insan haklarına ilişkin yükümlülüğün içini doldurma bakımından yeni kılan ve sonraki davaları etkileme potansiyeline sahip olduğu düşünülen olgulardan biri budur¹⁰⁰. Yargıç, IPCC Çalışma

⁹⁸ BACKES Chris/ VAN DER VEEN Gerrit, "Urgenda: the Final Judgment of the Dutch Supreme Court", *Journal for European Environmental & Planning Law*, 17(3) 2020, s. 311. *Urgenda 1* kararının verildiği tarihte Avrupa Birliği düzenlemelerine göre Hollanda için öngörülen hedef, emisyon ticaret sistemi (ETS) kapsamındaki sektörler için 2005'e göre %21, ETS dışındaki sektörler için öngörülen hedef ise 2005'e göre %16'lık bir azaltımdır. *Urgenda 1*, § 4.41.

⁹⁹ Paris Anlaşması, madde 2 ve 3.

¹⁰⁰ Aslında bu yaklaşımın ilk adımlarının ABD'de iklim davaları bakımından dönüm noktası olarak kabul edilen *Supreme Court*'un *Massachusetts/EPA* kararıyla atıldığı söylenebilir. (*Massachusetts / Environmental Protection Agency*, 127 S. Ct. 1438; 549 U.S. 497 (2007)). Bu kararın IPCC raporlarına dayanmak suretiyle bilimsel verilerin idarenin yükümlülüklerinin belirlenmesi için kullanılması ve özellikle nedensellik bağıını esneterek *YUHFD Cilt. XIX No.2 (2022)*

Grubu'nun 2007 yılında hazırladığı raporda yer alan, sıcaklık artışını 2°C'ta tutma hedefinin %20 oranında bir azaltmayla gerçekleştirilemeyeceği yönündeki veriyi kullanarak¹⁰¹, bu hedefi gerçekleştirmek için davacıların talep ettikleri en az %25 oranında bir azaltımın gerekeceğini ortaya koyar ve Hollanda'nın mevcut beyanının AİHS'nden doğan yükümlülüklerinin gereğini karşılamadığı sonucuna varır¹⁰².

Urgenda kararında yargıcın, devletin taahhüt ettiğiinden daha yüksek bir sera gazı salımı azaltım hedefi taahhüt etmesi gerektiği sonucuna, bu konuda bağlayıcı bir hukuki düzenleme olmaksızın varması, yargıcın denetiminin kapsamına ilişkin tartışmalara neden olmuştur¹⁰³. Bu tür davalarda temel sorun, uluslararası sözleşmelerle devletin takdirine bırakılan taahhütlerin iklim değişikliğiyle etkili ve gerçek mücadele bakımından yetersiz kalması sorununun yargı önünde çözülüp çözülemeyeceğidir.

Bu soruya olumsuz yanıt verenler yargının, devletin hangi oranda sera gazı azaltımı hedeflemesi gerektiğine karar vermesinin, öncelikle AİHM'nin insan haklarının güvence altına alınmasında devlete tanıdığı takdir marjı yaklaşımına aykırı olduğunu ifade etmektedirler¹⁰⁴. Verilen hüküm, daha

sera gazı salımlarıyla kişilerin sağlık ve esenliklerinin bozulması arasında ilişki kurması bakımından Avrupa'da açılan davaları da etkilediği kabul edilmektedir. Bkz. TORRE-SCHAUB, *Dynamiques*, s. 70.

¹⁰¹ Backes ve Van der Veen, atf yapılan raporda yer alan verinin, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında adil ve maliyet-etkin çaba paylaşımına katkıda bulunma gereğini vurguladığını ve bunun, IPCC'nin bu azaltımı mutlak bir zorunluluk olarak kabul ettiğini göstermediğini ifade etmektedirler. Bkz. BACKES/ VAN DER VEEN, s. 313.

¹⁰² Yargıcın, AB'nin Hollanda için öngördüğü yükümlülüğünden daha yüksek bir standart belirliyor olması AB hukuku bakımından da sorgulamalara neden olmuştur. AB hukukuyla düzenlenmiş bir alanda ulusal yargıcın yetkilerinin kapsamı ve yargıcın AB hukuku düzenlemesinin eksikliğine ilişkin değerlendirme yapması nedeniyle ABAD'a başvuru usulünün uygulanması gerektiği konusunda bkz. PEETERS Marjan, "Case Note. *Urgenda Foundation and 886 Individuals v. The State of the Netherlands: The Dilemma of More Ambitious Greenhouse Gas Reduction Action by EU Member States*", *Review of European Community and International Environmental Law*, 25(1) 2016, s.123-129. Nitekim *Grande-Synthe* davasında kamu raportörü AB düzenlemelerinden daha yüksek bir standart belirlemenin ABAD'a ön karar başvurusu yapmayı gerektirebileceğine işaret etmiştir. HOYNCK, § 2. Ancak Alman Anayasa Mahkemesi, konunun AB hukukuyla düzenlenmiş olmasının anayasaya uygunluk denetimine engel teşkil etmediğine karar vermiştir, BVerfG, *Neubauer et al.*, § 141.

¹⁰³ Ancak burada, 2011 öncesi azaltım hedefinin %30 olup bu oranın daha sonra AB ölçeğinde indirildiği de göz önünde bulundurulmalıdır. *Urgenda* 3, § 7.4.1-7.4.2.

¹⁰⁴ LEITJEN Ingrid, *The Dutch Climate Case Judgment: Human Rights Potential and Constitutional Unease*, *VerfBlog*, 19.10.2018.

ziyade kuvvetler ayrılığı ilkesi bakımından tartışılmış olup burada aslında çevre hakkının yargı yerleri önünde ileri sürülmesine ilişkin tartışmalarda geliştirilen argümanlarla benzerlik görülmekte¹⁰⁵; bu alanda yasama tasarrufunun gerektiği öne sürülmektedir. Öncelikle sera gazı salımlarının azaltılması hukuki bir yükümlülük olsa da belirlenen hedefler ekonomik ve sosyal sonuçlar doğurduğundan, bu azaltımın hangi oranda ve hangi vadede yapılacağına belirlenmesi siyasi bir karardır. Dolayısıyla bu oranlar, toplumun bileşenleri ile müzakere süreçleri sonucunda demokratik karar alma mekanizmalarının işletilmesi suretiyle yasama tarafından belirlenmelidir¹⁰⁶. Bunun yanında, sera gazı salımlarının azaltılmasına yönelik tedbirler ister istemez hemen her sektördeki faaliyeti etkileyecek, bazı malların ya da üretim tekniklerinin kullanımını yasaklama ya da sınırlama sonucu doğuracaktır. İdarenin kolluk faaliyeti kapsamına giren bu tedbirler temel hak ve özgürlüklere müdahale oluşturacağından yasal düzenlemeye ihtiyaç vardır. Son olarak idarenin iklim değişikliğiyle mücadele politikası için kaynak oluşturması; bunun için de diğer kamu politikalarından bu alana kaynak aktarması gerekecektir¹⁰⁷. Bu konu ise bütçe ile ilgili olduğundan yine yasama yetkisi kapsamındadır. Dolayısıyla yargıcın bilimsel verilere dayanarak da olsa standart belirlemesi, kuvvetler ayrılığı ve demokrasi ilkelerine bakımından tartışmalıdır.

Ancak kararı sorgulayan bazı yazarlar dahi, iklim değişikliğini önlemenin “aciliyetini” ortaya koyarak bu konuda konsensüsün oluşmasının beklenmesinin, tedbir alınmaması riskini doğurduğunu belirtmektedirler. Zira meclis çoğunluğunu elinde bulunduran hükümetler siyasi olarak kısa vadeli hedeflerle hareket ettiklerinden iklim değişikliği bir öncelik olmayabilmekte, siyasi kaygılar taşımayan yargıçların hukuki koruma sağlamaları gereklilik haline gelmektedir¹⁰⁸. Kuvvetler ayrılığı ilkesine farklı bir yaklaşım sunan Loth’un değerlendirmesi ise Yüksek Mahkeme’nin kararını kısmen destekler niteliktedir. Loth’a göre, kuvvetler ayrılığının yasama-yürütme-yargı üçlüsü ile sınırlı düşünülmeyp ulus ötesi (*transnational*) düzlemde, bir denge ve fren mekanizması olarak anlaşılması halinde, yargıcın *Urgenda* kararındaki tavrını bizzat kuvvetler ayrılığı

¹⁰⁵ Bu konuda bkz. RAY/ DALY, s. 102 vd.

¹⁰⁶ WEGENER, s. 131, 142. Konunun çevresel anayasacılık bakımından değerlendirilmesi için bkz. RAY/ DALY, s. 102.

¹⁰⁷ LEITJEN, *op. cit.*

¹⁰⁸ BACKES/ VAN DER VEEN, s. 318.

ilkesinin meşrulaştırdığı düşünülebilecektir¹⁰⁹. Zira bu kararla, diğer kurumların küresel ısınma sorununa hakiki bir çözüm bulan ortak bir politika üretememeleri telafi edilmektedir¹¹⁰.

Yasa koyucunun azaltım hedeflerinin yeterliliği, Alman Anayasa Mahkemesi'nin önüne getirilen Anayasa şikayetinde de tartışılmış olup mahkeme, Hollanda yargıcından daha detaylı bir inceleme yapmıştır. Devletin yükümlülüklerinin kapsamını genel olarak küresel bir sorun olan iklim değişikliği ile mücadele konusunda uluslararası ölçekte varlık ve çaba göstermesi¹¹¹, yasalarıyla net sıfır hedefini öngörmesi ve bu hedefe kademeli olarak ulaşmaya yönelik düzenlemeler yapması; ayrıca bu alandaki faaliyetini iklim değişikliğine uyumlanma ile sınırlı tutmaması olarak belirlemiştir¹¹².

Kararın can alıcı noktası ise sera gazı azaltım hedeflerinin hukuka uygunluğunun denetiminde zaman boyutunun dikkate alınmasıdır. Devletin yaşam ve vücut bütünlüğünün korunması hakkına ilişkin yükümlülüğü, hem şimdiki kuşakları hem de gelecek kuşakları iklim değişikliğinden kaynaklanan risklere karşı koruma yükümlülüğünü kapsamaktadır¹¹³. Yasa koyucunun takdir yetkisi ile iklim değişikliğini önleme yükümlülüğü arasında ince bir çizgide hareket eden mahkeme, 2030'a kadarki dönem için belirlenen azaltım hedeflerinin 2050'de net sıfır hedefine ulaşmak için yetersiz kalabilecek olsalar da devletin hareketsiz kalmamış olması, hedeflerin sonradan gözden geçirilebileceği ve çevresel felaketleri önlemek için iklim değişikliğine uyumlanma kapsamında tedbir alınabilecek olması nedeniyle, objektif anayasa hukukunun ihlal edilmediği sonucuna

¹⁰⁹ LOTH Marc A, "The Civil Court as Risk Regulator: The Issue of Its Legitimacy", *European Journal of Risk Regulation*, 9 2018, s. 71.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ Mahkeme böylelikle iklim davalarında sıklıkla öne sürülen, iklim değişikliğinin başka devletlerin faaliyetlerinden de kaynaklanması nedeniyle sorumluluğun tek bir devletin sırtına yüklenemeyeceği argümanına devlet için bir yükümlülük alanı oluşturarak cevap vermekte; sorunun küresel niteliğini devleti sorumluluktan kurtarmak değil, bilakis yükümlülüğünü kuvvetlendirmek için öne çıkarmaktadır. SAIGER Anna-Julia, "The Constitution Speaks in the Future Tense: On the Constitutional Complaints Against the Federal Climate Change Act", *VerfBlog*. 29.4.2021. Kararda uluslararası hukuka yer verilmesi ve devletin uluslararası platformdaki rolünün üzerinde durulması, sınırlı da olsa kuşaklar içi adalet kavramına vurgu yapıldığını göstermektedir. MINNEROP, s. 156.

¹¹² BVerfG, *Neubauer et al.*, § 154-157; § 197-208.

¹¹³ *Ibid.*, § 146-148. Mahkemeye göre gelecek nesillerin yaşam ve sağlık haklarının korunması ödevi, iklim değişikliği gibi geri dönülemez etkilerin olduğu hallerde evleviyetle mevcuttur. Gelecek nesillerin kendilerini temsil hakları olmadığından burada objektif bir yükümlülük söz konusudur.

varmıştır¹¹⁴. Ancak 2030'a kadar %55'lik azaltım hedefinin öngörüldüğü ve 2030 sonrası için azaltım hedeflerinin ve takviminin 2025'ten itibaren kararnameyle belirlendiği sistem, 2050'de net sıfır hedefine ulaşılması gerekliliği düşünüldüğünde, 2030 sonrası için yeterince güvence sağlamamaktadır.

Devletin, iklim değişikliğini önleme yükümlülüğü ve karbon bütçesinin sınırlılığı karşısında, 2030'a kadar izin verilen karbon salımı, 2030 sonrasında daha az salıma izin verilmesine neden olacak; bu durumda yaşam biçimlerine radikal bir müdahale yapılması ve faaliyetlerin kısıtlanması gerekecek, bu da özgürlüklerin sınırlanması sonucunu doğuracaktır¹¹⁵. Mahkeme, devletin özgürlük hakkını gelecekte oluşabilecek zararlara karşı koruma yükümlülüğünü, “zamanlararası özgürlük güvenceleri”¹¹⁶ kavramından yola çıkarak ortaya koyar. Bugün yapılan düzenlemelerin temel hak ve özgürlükler üzerinde gelecekte bırakacakları etkiyi ifade etmek için ise “müdahale benzeri ön etki”¹¹⁷ kavramını geliştirir¹¹⁸. Anayasa, bazı koşullarda temel haklarla güvence altına alınan özgürlük hakkının gelecekte de korunmasını gerektirmekte ve özgürlük fırsatlarının kuşaklar arasında ölçülü bir biçimde bölüşümünü güvence altına almaktadır¹¹⁹¹²⁰. Karbon odaklı yaşam tarzından net sıfır karbon bir

¹¹⁴ BVerfG, *Neubauer et al.*, § 115. Alman Anayasa Mahkemesi kararının birçok yerinde Hollanda Yüksek Mahkemesi kararına atıf yapsa da, uyum tedbirlerine ilişkin değerlendirmesi *Urgenda* davasındaki yaklaşımdan farklı olmuştur. Cournil, Hollanda yargıcının proaktif olarak nitelediği yaklaşımda, Hollanda'nın deniz seviyesinin altında olması nedeniyle iklim değişikliğinden daha fazla etkileenecek olmasının rol oynadığı düşüncesindedir. COUNIL Christel, “Les prémisses de révolutions juridiques? Récents contentieux climatiques européens”, RFDA 2021, s. 957.

¹¹⁵ BVerfG, *Neubauer et al.*, § 183-184.

¹¹⁶ Kararda kullanılan kavram “*Intertemporale Freiheitssicherung*”dur. Kararın Fransızca çevirisinde “*garanties intertemporelles de liberté*”, İngilizce çevirisinde ise “*intertemporal guarantees of freedom*” ifadeleri kullanılmaktadır.

¹¹⁷ Mahkemenin kullandığı kavram “*eingriffsähnliche Vorwirkung*”dur. Bu kavram İngilizceye “*advance interference-like effect*”, Fransızcaya ise “*effet anticipé similaire à celui d'une ingérence*” şeklinde çevrilmiştir.

¹¹⁸ BVerfG, *Neubauer et al.*, § 182, 187.

¹¹⁹ *Ibid.*, § 187.

¹²⁰ Kuşaklararası adaletle ilişkin kuramsal değerlendirme için bkz. BROWN WEISS Edith, “Intergenerational Equity in International Law”, in *Proceedings of the ASIL Annual Meeting v81*, 1987, s. 126-133. Brown Weiss, kuşaklararası adaletin ötesinde gelecek kuşakların haklarına vurgu yapmakta olup bu yaklaşımı, gelecek kuşakların belirsizliği nedeniyle eleştirilmiş; gelecek kuşakların haklarından ziyade bugünkü kuşakların yükümlülükleri üzerinde durulması gerektiği öne sürülmüştür. Bkz. ŞAHİN CEYLAN Şule, “Gelecek Nesillerin Haklarına Gewirth Formülü: Bireyden Topluma Doğru”, *İstanbul YUHFD Cilt. XIX No.2 (2022)*

yaşam tarzına geçiş ise teknolojik ve toplumsal değişimi zorunlu kılmakta olup, 2030'a kadar öngörülen azaltım miktarı düşünüldüğünde, bu geçişin temel hak ve özgürlükler ihlal edilmeksizin gerçekleşmesi olanaksızdır¹²¹. Yani bugün izin verilen sera gazı salım miktarı, gelecek kuşakların özgürlükleri üzerinde¹²² ölçüsüz bir yük bırakmaktadır.

Alman Anayasa Mahkemesi müdahale benzeri ön etki kavramını geliştirerek, temel hak ve özgürlüklerin gelecekte kullanımlarına ilişkin olarak yaratıcı ve yenilikçi bir yaklaşım benimsemiştir¹²³. Devletin sera gazı azaltım hedeflerinin yeterliliği denetlenirken, alınan tedbirlerin gelecek kuşakların haklarına etkisinin de değerlendiriliyor olmasını, adil geçişin kuşaklararası boyutunun hukuki temellendirilmesi olarak da okumak mümkündür¹²⁴. Ölçülülük ilkesinin, özgürlüklerden yararlanma şansına zaman boyutunu katarak kullanılması sayesinde gelecek kuşakların özgürlükleri de dikkate alınmıştır¹²⁵. Ancak karbon bütçesinin bir nevi “özgürlük bütçesi” olarak düşünülmesi, iklim değişikliğinin neden olduğu eşitsizlikler bakımından yetersiz kaldığı gibi, gelecek kuşaklar üzerinde

Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 72(1) 2014, s. 294, dn. 7. Nitekim Alman Anayasa Mahkemesi de kararında başvuruların gerçek kişiler olduğunun ve başvuruya doğmamış insanların ya da gelecek nesillerin haklarının konu edilmediğinin altını çizmiş (§ 109), kararını gelecek kuşakların haklarından ziyade devletin gelecek kuşaklara karşı yükümlülükleri üzerinden kurgulamıştır (§ 146-148).

¹²¹ BVerfG, *Neubauer et al.*, § 243 vd.

¹²² Burada mahkemenin Nepal ve Bangladeş'te yaşayan kişilerin anayasa şikayetinde bulunabilecekleri kabul etmekle birlikte, yaptığı değerlendirmede Almanya'da yaşayanların gelecekteki özgürlüklerine müdahale edildiği sonucuna vardığından, Almanya dışında yaşayanlar bakımından bir hak ihlalinin söz konusu olmadığına hükmettiğini de belirtmek gerekir, *Ibid.*, § 132.

¹²³ MINNEROP, s. 136.

¹²⁴ İklim değişikliğiyle mücadele, kapsamlı bir ekolojik değişimi ve hatta dönüşümü gerektirmekte olup ekonomik ve çevresel kaygıların yanında sürdürülebilir kalkınma ilkesinin sosyal ayağının da ihmal edilmemelidir. Nitekim son yıllarda “adil geçiş” (*just transition*) olarak adlandırılan yaklaşım ve buna bağlı davalar da ortaya çıkmaktadır. Kararın bu boyutu ayrıca, iklim hedefleri doğrultusunda olmayan stratejik iklim davalarını anımsatmaktadır. Bunlar, iklim değişikliğiyle mücadele politikalarının temel hak ve özgürlüklere, özellikle de mülkiyet hakkına ve girişim özgürlüğüne müdahale oluşturmasına dayanan iklim uyumsuzluklarıdır. Karar örnekleri için bkz. SETZER/HIGHAM, s. 15.

¹²⁵ 2030 sonrasına ilişkin olarak ihlal kararı verilmesinin aslında 2030'a kadarki dönem için öngörülen tedbirlerden kaynaklandığı ve dolayısıyla ilgili düzenlemenin halihazırda hak ihlali oluşturduğunu görüşü için bkz. GAILLET/ GRIMM, s. 166.

bırakılan yükün temelde sera gazı salımı yapmanın kısıtlanması üzerinden kurgulanması, iklim değişikliğiyle mücadelenin özüne uymamaktadır¹²⁶.

Sera gazı salımlarının azaltılması hedeflerinin yeterliliği konusunda tartışılan bir diğer konu, hedefler belirlenirken Paris Anlaşması'nda öngörülen 1,5°C hedefinin esas alınmasının gerekip gerekmediğidir. Bilindiği üzere Paris Anlaşması'nın 2. maddesinde küresel sıcaklık artışını 1990 seviyesine göre 2°C'nin çok altında ve mümkünse 1,5°C'de tutma hedefi; ayrıca devletlerin mümkün olan en iddialı hedefi sunmaları gereği öngörülmektedir. IPCC'nin 2018 raporunda da küresel ısınmayı 1,5°C'de tutmanın nispeten daha güvenli olacağı ortaya konulmuştur.

Association Oxfam France davasında Paris İdare Mahkemesi, devletin 1,5°C'yi ya da 2°C'yi hedeflemesinin etki ve sonuçları üzerinde durmaksızın Fransız devletinin Enerji Kanunu ile %40 oranında bir azalma öngörerek zaten AB Hukuku ile kendisi için belirlenen hedefin ötesinde bir hedef öngördüğünü tespit etmekle yetinmiştir. Dolayısıyla küresel ısınmayı 1,5°C ile sınırlamaya yönelik tedbir almamış olmasının ekolojik zarara yol açtığı sonucuna varılamayacaktır¹²⁷. Alman Anayasa Mahkemesi'nin değerlendirmesine göre de yasa koyucunun Paris Anlaşması'nın öngördüğü hedefle paralel bir düzenleme yapması takdir yetkisi içinde kalmaktadır¹²⁸. Almanya'da karbon bütçesi 1,75°C hedeflenerek hazırlanmış olup bu hedefin siyasi olarak yeterince iddialı olmadığı öne sürülebilse de, yasa koyucunun Paris Anlaşması'nda öngörülen sınırlar içerisinde kalmış olması, temel hak ve özgürlüklerin ihlali sonucunu doğurmaz¹²⁹. Zira küresel ısınmaya nereye kadar tahammül edilebileceği ve tahammül edilmesi gerektiği, değer yargısı gerektiren normatif bir sorun olup bilimsel veriler doğrudan hukuki yükümlülük doğurmazlar¹³⁰. Alman yargıcı bu sonuca varmakla birlikte, IPCC raporlarında ısınmayı 1,5°C'de tutmanın dahi çevre için olumsuz sonuçlar doğuracağını ifade edilmesi ve Paris Anlaşması uyarınca devletlerin mümkün olan en iddialı hedefi sunmaları gereği karşısında, devletlerin ısınmayı 1,5°C ile sınırlı tutmaya gayret etmeleri gerektiğini de zikretmiştir¹³¹. Mevcut hedeflerin iklim değişikliğinin insan sağlığı üzerindeki etkisini engellemek için yetersiz kalacağını farkında

¹²⁶ MINNEROP, s. 154.

¹²⁷ TA Paris, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 32.

¹²⁸ BVerfG, *Neubauer et al.*, § 211.

¹²⁹ *Ibid.*, § 162-163.

¹³⁰ *Ibid.*, § 160-162.

¹³¹ *Ibid.*, § 235. Bu saptama, bir kazanım olarak değerlendirilmektedir. Bkz. EKARDT, *op. cit.*

olan mahkeme, iklim değişikliğine uyumlanmaya yönelik tedbirlerin alınması gerektiğine dikkat çekmiştir¹³².

2. Devletin sera gazı azaltım hedeflerini karşılamak için yürütmesi gereken faaliyetler

Devlet, Paris Anlaşması kapsamındaki taahhütlerine uygun davranması ve ulusal hukuk düzenlemeleriyle belirlenen hedefleri karşılaması için, hem usuli hem de maddi yükümlülüklerini yerine getirmelidir. Paris Anlaşması'nın 13. maddesi ile usuli yükümlülüklerle ilişkin olarak şeffaflık çerçevesi kapsamında detaylı bir raporlama mekanizması oluşturulmuş olup bu yapı ulusal hukuklarda kullanılan araçlara ve yargıcın değerlendirilmelerine de etki edebilmektedir.

Klimazaak kararında özen yükümlülüğünün içeriği, örgütlenmeye ve usule ilişkin gerekliliklere dayanılarak oluşturulmuştur. Yargıcın ortaya koyduğu hukuka aykırılıklardan yola çıkarak sera gazı salım verilerinin net bir şekilde oluşturulmasının ve farklı coğrafi alanlarda yetkili idarelerin -dava bakımından federal devlet ve bölgelerin- iklim değişikliğinin yönetimi konusunda iş birliğini sağlamalarının devletin yükümlülükleri kapsamına girdiği sonucuna varılabilecektir¹³³. Karardaki tespitler, devletin iklim değişikliğini önleme ödevinin sadece esasa değil, usule ve işbirliği ve eşgüdüm ilkesinin bir sonucu olarak örgütlenmeye ilişkin yükümlülükleri de barındırdığının ortaya konulması bakımından önemlidir¹³⁴.

Maddi hukuka ilişkin olarak ise öncelikle, temel müdahale alanı olan sera gazı azaltımı somut olarak gerçekleştirilmelidir. Buna göre idare yargıcı, mevcut salımlara ilişkin verileri inceleyerek idarenin gerekli tedbirleri alıp almadığını ve yasal düzenlemelerde öngörülen hedeflere ulaşıp ulaşmadığını denetleyecektir. Fransa'da verilen kararlardan yararlanarak bu konuda bazı tespitler yapmak mümkündür. Öncelikle ülkedeki salımların takip edilmesi ve toplanan verilere göre belirli periyotlar için belirlenen tavan karbon salımlarının aşılp aşılmadığının bağımsız ve tarafsız

¹³² BVerfG, *Neubauer et al.*, § 164-165.

¹³³ Davada bu eksikliklerden kaynaklanan atalet ve karmaşa ile Belçika'nın bu nedenle AB'nin uyarılarına maruz kalıyor olmasının, hukuka aykırılığın göstergesi olduğu sonucuna varılmıştır. Trib. Bruxelles, *Klimazaak*, s. 79.

¹³⁴ Ancak *Klimazaak* kararı hukuki ve fiili etkileri bakımından sembolik kalmış olup karar sonrasında hükümet herhangi bir düzenleme girişiminde bulunmamıştır. Belçika'da halen global bir iklim değişikliği politikası oluşturulmamıştır. Bkz. COURNIL Christel, "Les prémisses de révolutions juridiques? Récents contentieux climatiques européens", RFDA 2021, s. 957.

kuruluşlarca değerlendirildiği bir sistem kurulmalıdır¹³⁵. Zira yargıç, hem küresel ısınmanın önlenmesi için alınması gereken tedbirlerin belirlenmesinde, hem de tedbirlerin yeterliliğinin değerlendirilmesinde bilimsel ve teknik görüşlerden ve raporlardan yararlanmaktadır. Bütçe döneminin henüz sonlanmamış olması ya da hedeflerde iyileştirmelerin yapılmış olması da yargısal denetim için engel değildir. Devletin belirlediği hedeflere ulaşmak için oluşturduğu rotaya uymaması ilave sera gazı salımı yaratacağından, sera gazı salımlarının durumu sadece bütçe döneminde değil her bir yıl için değerlendirilmelidir¹³⁶. *Commune de Grande Synthe* kararında yargıcın yukarıda zikredilen yasal düzenlemelerin yanında AB'nin, davanın açıldığı tarihten sonra 2030 yılı için öngörülen azaltım hedefini %40'tan %55'e çıkaran kararına atıf yapması da dikkat çekici olup mevcut hedeflerin değişerek daha iddialı hedeflerin öngörülebilmesi karşısında, idarenin en azından önceki hedefleri karşılayacak şekilde faaliyetlerini düzenlemesi bir gerekliliktir¹³⁷.

Devletin iklim değişikliğinin önlenmesine yönelik faaliyetleri, doğrudan sera gazı salımının azaltılmasına ilişkin tedbirlerle sınırlı değildir. Nitekim Paris İdare Mahkemesinin önüne gelen davada, iklim değişikliği ile mücadelenin sektörel araçları olarak nitelenen enerji verimliliğinin iyileştirilmesi ve nihai brüt enerji tüketiminde yenilenebilir enerji payının artırılması yükümlülüklerine aykırılık iddiası da mevcuttur. Bu alanlarda AB düzenlemeleriyle öngörülen hedefler yanında Fransız hukukunda ayrıca her bir konuda kanun ve kararnameler ile belirli vadelerde hedefler konulmaktadır. Bunların yönlendirici nitelikte mi yoksa uyulması zorunlu hedefler mi oldukları tartışma yaratan ve yargıcın değerlendirmesine ihtiyaç duyulan bir konudur¹³⁸. Yargıç somut davada bu alanlara yönelik hedeflerinin gerçekleştirilmemesi ile ekolojik zarar arasında nedensellik bağı kuramamış olsa da¹³⁹ yaptığı değerlendirme karşısında enerji

¹³⁵ Bunlar arasında Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Genel Konseyi; Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Konsey ve Yüksek İklim Konseyi görüş ve raporları yer almakta olup bağımsız çalışan bu yapıların değerlendirmelerinde hem alınan tedbirlerin karbon bütçelerinin gereklerini karşılamak için yeterli olmadıkları, hem de Ulusal Düşük Karbon Stratejisi'nin yasada öngörülen hedefleri gerçekleştirmek için yetersiz kaldığı ortaya konulmaktadır. CE, 1.7.2021, *Cne Grande-Synthe*, § 5.

¹³⁶ TA Paris, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 31.

¹³⁷ Bakanlığın sera gazı salımlarını düşürmeye yönelik bir yasa tasarısının mecliste görüşüldüğüne ve idari düzenleme hazırlıklarına ilişkin savunması, yürürlükteki tedbirlerin yeterli olmadıklarını doğrular nitelikte görülmüştür. CE, 1.7.2021, *Cne Grande-Synthe*, § 5.

¹³⁸ TORRE-SCHAUB, *Dynamiques*, s. 183.

¹³⁹ TA Paris, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 23-28.

verimliliğinin iyileştirilmesinin ve brüt enerji tüketiminde yenilenebilir enerji payının artırılmasının devletin yükümlülükleri kapsamında yer aldığı sonucuna varılabilecektir. Bu yükümlülükler, Paris Anlaşması (madde 5) uyarınca sera gazı yutaklarının ve rezervlerinin korunması ve güçlendirilmesi de eklenmelidir.

İklim değişikliğinin önlenmesine yönelik hedeflere ulaşamamasının sonuçları ise dava konusuna, davacıların taleplerine ve ilgili hukuk düzeninin yargıca tanıdığı olanaklara göre belirlenmektedir.

II. İklim Değişikliğini Önleme Yükümlülüğüne Aykırılığın Sonuçları

Sistemik iklim davalarında ortak iddia, devletin iklim değişikliğinin önlenmesi amacıyla öngördüğü sera gazı azaltım hedeflerinin ve aldığı tedbirlerin yetersizliği, ortak amaç ise devletin bu konuda harekete geçirilmesidir. İdarenin düzenlemeleri, iklim değişikliğine ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmede yetersiz kaldıkları iddiasıyla iptal davasına konu edilebilmektedir (A). İklim davalarında idarenin sorumluluğu da gündeme gelmektedir ki burada nedensellik bağı ve zarar bakımından yeni yaklaşımların yanı sıra tazminat biçimi de özellikle çevresel zararlar bakımından öne çıkan konulardandır (B). İklim davalarında amaç, idarenin harekete geçmesinin sağlanması olduğundan, işlemin iptali ya da idarenin mevcut zararlardan sorumlu tutulması etkili bir sonuç alma bakımından yetersiz kalacaktır. Nitekim birçok davada idareye yargısal emir verilmesi talebinde bulunmaktadır (C).

A. Etkililik bakımından sınırlı bir yaptırım olarak iptal

İptal davası, iklim değişikliğiyle mücadele hedefiyle uyumlu olmayan proje, izin ve ruhsatların iptali ya da çevresel etki değerlendirme raporlarının veya kararlarının yargısal denetiminin yapılması için geleneksel olarak kullanılan ve davanın konusu bakımından sınırlı da olsa etkili kabul edilen bir araçtır. İdarenin iklim değişikliğine ilişkin yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğinin sorgulandığı sistemik iklim davalarında da idarenin denetimi iptal davası aracılığıyla yapılabilmektedir. İptal davasının konusunu, idarenin iklim değişikliğiyle mücadeleye yönelik olarak yaptığı düzenlemeler veya aldığı kararlar şeklindeki olumlu işlemler ya da idareye tedbir almasına yönelik olarak yapılan başvurunun reddi biçimindeki olumsuz işlemler oluşturabilmektedir. Her iki ihtimalde de dava konusu işlemin iklim değişikliğiyle mücadele hedefi karşısında yeterli olup olmadığı tartışılmakta, bu sayede devletin yükümlülüklerini yerine getirip getirmediği ortaya konulmaktadır. Ancak idareye yapılan başvurunun reddi işlemleri dava edildiğinde, bu başvurunun içerik itibarı ile idari yargılama

hukukunda aranan belirlilik koşulunu taşıması da aranır. Nitekim Devlet Konseyi *Commune de Grande-Synthe* kararında “iklim değişikliğini bir öncelik olarak kabul etmeye yönelik her türlü tedbirin alınması” konulu talebin reddi işlemini, ilgili talebin yeterince belirli olmadığı gerekçesiyle denetlememiştir¹⁴⁰. Buna karşılık, ülkede üretilen sera gazı salım eğrisini indirmeye yönelik her türlü tedbirin alınması talebinin reddi kararı devletin faaliyetinin yetersizliği nedeniyle iptal edilmiştir¹⁴¹.

İklim değişikliğinin önlenmesi kapsamında dava konusunu sera gazı salımının azaltılması yükümlülüğüne ilişkin tedbirler oluştursa da yukarıda da belirtildiği üzere devletin bu kapsamda özel yükümlülükleri de vardır. Örneğin yenilenebilir enerjinin enerji tüketimindeki payının artırılması, enerji verimliliğinin artırılması ya da karbon yutaklarının korunması ve geliştirilmesine ilişkin düzenlemelerin, öngörülen yasal hedefleri karşılamamaları nedeniyle iptal edilmeleri mümkündür.

Commune de Grande-Synthe kararında iptal hükmü bakımından üzerinde durulması gereken bir diğer konu, mahkemenin hukuka uygunluk incelemesinde hükmün verildiği tarihi esas almasıdır. İptal davasında kural olarak idari işlemin hukuka uygunluğu, işlemin yapıldığı tarihteki hukuki durum bakımından değerlendirilir. Devlet Konseyi'nin ender olarak başvurduğu bu istisnai uygulamanın¹⁴² amacı, iptal kararının etkililiğini sağlamadır. Dava konusu düzenleme sonrasında değişen hukuki durumun dikkate alınmasını etkili yargılamanın gereği olarak gören mahkeme bu uygulamayı, İdari Usul Yasası'nın yargısal emri düzenleyen L. 911-1'e dayanarak yapmaktadır¹⁴³. Devletlerin ulusal katkılarının sabit olmaması, karbon bütçelerinin belirli dönemler için öngörülmeleri ve geçmiş dönemlerdeki verilere göre revize edilmeleri idarenin tedbirlerinin yeterliliğinin hukuka uygunluk denetiminin yapılmasında hüküm tarihinin esas alınmasına neden olmuştur¹⁴⁴.

¹⁴⁰ CE, *Cne Grande-Synthe*, § 17.

¹⁴¹ Bu davalar öncesinde çevreyle ilgili davalarda yargıç, devletin üst hukuk kuralları ile belirlenen yükümlülüklerini yerine getirme amacıyla yaptığı işlemleri denetlerken, yasamanın yerine geçmeme kaygısıyla, sadece bu yükümlülükleri yerine getirmeye açıkça elverişli olmayan ya da bunlara aykırı olan işlemleri iptal etmiştir, TORRE-SCHAUB, *Dynamiques*, s. 154.

¹⁴² Devlet Konseyi bu uygulamayı ilk defa hukuka aykırı bir düzenleyici işlemin iptali talebinin reddi konusunda yapmıştır, CE, ass., 19.7.2019, *Association des Américains accidentels*, n°424216. Değerlendirme ve örnek kararlar için bkz. VAN LANG/ PERRIN/ DEFFAIRI, s. 747.

¹⁴³ CE, *Cne Grande-Synthe*, § 8.

¹⁴⁴ HOYNYC, § 7.

İptal davası, idarenin iklim değişikliğiyle mücadeleye ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmediğinin tespiti ve hukuka aykırı işlemin hukuk düzeninden geçmişe etkili olarak kaldırılması bakımından önemli olsa da, sistemik iklim davalarının sadece iptal talebiyle açılmasına ender olarak rastlanılmaktadır. Bunun nedeni, yargısal emir olmaksızın sadece iptal kararı verilmesinin sınırlı etkisi olabilir. Alman tedbirlerin yetersizliğini ortaya koyarak işlemi iptal eden bir yargı kararı sonrasında idarenin yeniden işlem tesis etmesi gerekecek; bu süreçte iptal kararının gerekçesinin dikkate alınması gerekse de idarenin yargı yeri tarafından belirli bir yönde işlem yapmaya zorlanmaması halinde iptal kararının fiili etkisi sınırlı olacaktır. Bir çok hukuk düzeninde idarenin hareketsizliği halinde yargıca yargısal emir talebiyle başvurma olanağının öngörülmesi karşısında, sadece iptal talebiyle dava açılması anlamsız kalmaktadır. İdarenin hareketsizliği söz konusu olduğunda, eylemsizliğin idari eylem olarak kabul edilmesi suretiyle idarenin sorumluluğuna gidilmesi de söz konusu olmaktadır.

B. İdarenin sorumluluğunda açılımlar

İdarenin iklim değişikliğinin önlenmesine ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmemesi sonucunda bir zarar oluşması halinde bu zararın tazmini gündeme gelebilecektir. İdarenin sorumluluğuna hükmedebilmek için elbette öncelikle yukarıda açıklanan yükümlülüklerin kapsamı ortaya konularak bunların ihlal edildiği tespit edilmelidir. Ardından sorumluluk koşullarının somut uyumsuzluk bakımından gerçekleşip gerçekleşmediği değerlendirilir.

İklim değişikliğiyle mücadeleye ilişkin sorumluluk davalarında zaman ve mekân faktörü, sorumluluk hukukunun geleneksel kalıplarını zorlar. Zamansal olarak halihazırda iklim değişikliğine neden olan sera gazları onlarca yıldır salınmaktadır. CO₂'in atmosferde yüz yıl kalabildiği düşünüldüğünde¹⁴⁵ şu anda salınan sera gazları bugün ve gelecekteki iklim değişikliğine etki edecektir. Ayrıca bazı hallerde zarar, sadece doğrudan küresel ısınmadan değil iklim değişikliğinin de etkisiyle meydana gelen doğa olaylarından da kaynaklanmaktadır. Bunların hangi dönemde salınan sera gazından kaynaklandığının belirlenmesi olanaksızdır. Mekânsal olarak ise, iklim değişikliği küresel bir sorun olduğundan hangi ülkede salınan gazın hangi zarara neden olduğunu tespit etmek olanaksızdır. Bu nedenle nedensellik bağı iklim davalarında tartışma konusu olmaktadır (2). İklim değişikliğinin zamansal boyutu nedeniyle idarenin düzenlemelerinin

¹⁴⁵ TA Paris, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 31.

eksikliğine, yetersizliğine veya düzenleme yapılmaması nedeniyle eylemsizliğine dayanılarak açılan davalarda başvurucular, somut ve kişiselleşen bir zararın meydana gelmesini beklemek yerine kolektif bir zararın veya ekolojik zararın varlığını ileri sürerek dava açabilmektedirler (1). Zararın tazmini bakımından ise amaç yine devleti harekete geçirmek olduğundan çevresel zararın aynen tazmini önem taşımaktadır (3).

1. Zarar

Sorumluluk hukuku teorisi uyarınca idarenin -veya özel kişilerin- sorumluluğuna hükmedilebilmesi için zarar tazmin edilebilir nitelikte olmalıdır. Burada iklim davaları bakımından, diğer çevre davalarıyla benzer şekilde birbiriyle bağlantılı iki engelle karşılaşılmaktadır. Öncelikle sorumluluğa hükmedilebilmesi için davacının mal varlığında veya şahıs varlığında bir zarar meydana gelmesi aranır¹⁴⁶. Dolayısıyla zararın kolektif niteliği tazminine engel olabilmektedir¹⁴⁷. Diğer bir sorun ise ekolojik zararın tazminidir. Burada da çevrede meydana gelen bozulma, kişilerin malvarlığı veya şahıs varlığı haklarıyla doğrudan ilişkilendirilemediğinden tazmin edilebilir nitelikte bir zararın meydana gelmediği sonucuna varılabilmektedir¹⁴⁸. Bazı iklim davalarında, net hatlar henüz belirlenemese de, bu engellerin aşılması yönünde esnemeler görülmektedir. Bunlar, zararın temel hak ve özgürlüklerle ilişkilendirilmesi nedeniyle kişiselleşmiş bir zararın aranmaması ve ekolojik zararın tazminine yönelik yasal düzenlemeler sayesinde gerçekleşmiştir.

Yukarıda da aktarıldığı üzere *Urgenda* ve *Klimaatzaak* kararlarında yargıç, iklim değişikliğine yönelik tedbir alınmasının özen borcunun gereği olduğunu temellendirirken, devletin AİHS madde 2 ve madde 8’de düzenlenen hakların gerçekleştirilmesi konusundaki pozitif yükümlülüğüne dayanmıştır. *Urgenda* davasında tazminat değil, hukuki temeli aynı olsa da devlete sera gazı salımlarının azaltılması hedefini değiştirmesi konusunda emir verilmesi talep edildiğinden, kararlarda zarar yerine “zarar görme tehlikesi” üzerinde durulmuştur. Nitekim yargıç, davada tazminat talebi olmadığından nedensellik bağının sınırlı rol oynadığını açıkça ifade ederek dava konusu bakımından önlem alınmasını gerektiren gerçek bir riskin varlığının, emir verilmesi için yeterli olduğu sonucuna varmıştır¹⁴⁹. Kararda nedensellik bağına vurgu yapılmış olsa da, burada aynı zamanda zararın

¹⁴⁶ AGUILA Yann, “Petite typologie des actions climatiques contre l’État”, AJDA 2019, s. 1853.

¹⁴⁷ TORRE-SCHAUB Marta, “Les procès climatiques à l’étranger”, RFDA 2019, s. 660.

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ *Urgenda* 2, § 64.

gelecekte gerçekleşme riski ile gerçekleşen -ve dolayısıyla tazmin edilip edilmeyeceğinin belirlenmesi gereken- zarar arasında da bir ayırım yapıldığını söylemek mümkündür.

Tazminat talebi içeren “Yüzyılın Davası”nın görüldüğü Fransa’da ekolojik zararın tazminine ilişkin açık bir düzenleme vardır. Fransa’da ekolojik zararın tazmini, Çevre Şartı’nda kirleten öder ilkesine yer verilmesine¹⁵⁰, çevresel zararlara ilişkin AB yönergesinin varlığına¹⁵¹ ve Yargıtay’ın çok sınırlı da olsa ayrıksı uygulamalarına¹⁵² rağmen, bu konuda Medeni Kanun’a açık bir düzenleme eklenmesi öncesinde mümkün olmamıştır. Medeni Kanun’da 2016 yılında yapılan değişiklikle¹⁵³, ekolojik zarara neden olan kişinin bu zararı tazminle yükümlü olduğu öngörülmüştür.

Kararın özelliği, idare yargıcının bu davada ilk defa kendisinden uzun zamandır beklenen¹⁵⁴ adımı atarak Medeni Kanun’un 1246. maddesini idarenin sorumluluğu alanında uygulanmasıdır. Ekolojik zarardan sorumluluğun idari sorumluluk hukukunda uygulanması ilkesel olarak kabul edildikten sonra Medeni Kanun’un 1247. maddesinde “*ekosistemlerin unsurlarına veya işleyişlerine veya insanın kolektif olarak çevreden sağladığı faydaya göz ardı edilemeyecek bir müdahale*” olarak ifade edilen ekolojik zararın oluştuğu ortaya konulmuştur. Yargıç burada *Urgenda* davasındaki yaklaşımla benzer şekilde IPCC raporlarından¹⁵⁵ ve Fransa

¹⁵⁰ Çevre Şartı madde 4: “Herkes çevreye verdiği zararın giderilmesinde kanunla belirlenen koşullar çerçevesinde katılmak zorundadır.”

¹⁵¹ Çevresel Zararların Önlenmesi ve Etkilerinin Giderilmesiyle İlgili Çevresel Sorumluluğa İlişkin 2006/21/EC sayılı Yönerge ile değişik 2004/35/EC sayılı Yönerge.

¹⁵² Erika kararı için bkz. Cass. crim., 25.9.2012, *SA Total et al.*, n° 10-82938.

¹⁵³ Biyoçeşitliliğin, Doğanın ve Peyzajın Geri Kazanımı hakkında 8 Ağustos 2016 tarihli ve 2016-1087 sayılı kanun.

¹⁵⁴ VAN LANG/ PERRIN/ DEFFAIRI, s. 747; AGUILA, s. 1853.

¹⁵⁵ Yargıcın dayandığı bulgular; endüstri devrimi öncesine göre 1°C’e ulaşan sıcaklık artışının insan kaynaklı sera gazı artışına bağlı olduğu, bu artışın atmosferde ve ekolojik fonksiyonlarda değişikliğe neden olduğu; bunun buzulların ve donmuş toprağın erimesini ve okyanusların ısınmasını hızlandırdığı ve bu durumun sonucu olarak deniz seviyesinin artan şekilde yükseldiğidir. Aşırı iklim olaylarının sıklıklarının ve şiddetlerinin artmasının, okyanusların asitlenmesinin ve ekosistemlerin bozulmasının insan faaliyetleri üzerindeki ciddi ve geri dönülmez etkileri olup bunlar arasında balıkçılık, su ürünleri, su kaynakları sayılmakta; bunların ise gıda güvenesizliği, su kaynaklarının bozulması, insan sağlığı ve ekonomik büyüme bakımından risk yarattığı belirtilmektedir. Mahkeme ayrıca 1,5°C yerine 2°C oranındaki bir sıcaklık artışının bu riskleri özellikle ekosistemler ve en kırılgan gruplar bakımından ciddi biçimde arttıracığına işaret etmiştir. TA Paris, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 16.

özelinde Ulusal Küresel Isınmanın Etkilerini İzleme Merkezi (*Observatoire national sur les effets du réchauffement climatique*)¹⁵⁶ raporlarından yararlanarak kanunda aranan nitelikte bir ekolojik zararın gerçekleştiğine hükmetmiştir. Bununla birlikte aşağıda görüleceği üzere ekolojik zararı iklim değişikliğinin yarattığı etkiden ziyade atmosferdeki değişiklik olarak değerlendiren mahkeme, verdiği hükme de bu yaklaşımı yansıtmıştır.

2. Nedensellik bağı

Zarara yol açan fiilin genellikle devletin sera gazı salımlarının azaltılmasına yönelik taahhütlerinin ya da tedbirlerinin yetersizliği olarak belirlendiği sistemik iklim davalarında fiil ile zarar arasında nedensellik bağının kurulması karmaşık bir süreçtir. Sera gazları atmosferi etkileyerek iklim değişikliğine neden olmakta, iklim değişikliği ise ekosistemlerin temel unsurları ve işlevleri üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır¹⁵⁷. Kişilerin uğradıkları zarar ise ekosistemlerdeki bozulmanın sonucu olup bazı hallerde kuraklık, sel, fırtına, kasırga gibi aşırı doğa olayları da zarara neden olabilmektedir. ekolojik zararlar fiil arasında nedensellik bağının ilk aşamada kurulması, kişilerin uğradığı zararlara göre daha kolaydır. Her şekilde nedensellik bağının varlığından bahsedebilmek için öncelikle devletin faaliyetlerinin ya da hareketsizliğinin iklim değişikliğini olumsuz etkilediği, sonrasında da zararın küresel iklim değişikliğinden kaynaklandığı ortaya konulmalıdır¹⁵⁸.

Günümüzde küresel ısınmanın insan kaynaklı olduğu ve atmosferdeki sera gazlarının yoğunluğundan kaynaklandığı bilimsel olarak ortaya konulabildiğinden sera gazı salımı ile iklim değişikliği arasında en azından teorik olarak nedensellik bağının kurulması özellikli bir hukuki sorun teşkil etmemektedir¹⁵⁹. Bununla birlikte idarenin sorumluluğuna ancak uygun nedensellik bağının kurulmasıyla hükmedilebileceğinden, davalı devletin

¹⁵⁶ Fransa'da ortalama sıcaklık artışının özellikle 2003'ten itibaren buzullarda kitlesel erimeyi arttırdığı, kıyı erozyonunun kıyıların dörtte birini etkilediği, su altında kalma riskinin buzullardaki ve kıyılardaki biyoçeşitlilik üzerinde ciddi tehlike oluşturduğu, aşırı sıcaklık, çölleşme, orman yangınları, aşırı yağış, sel ve kasırga gibi uç iklim olaylarının arttığı ve Fransa halkının %62'sinin bu risklere maruz kaldığı; sıcaklık artışının ayrıca ozon kirliliğine ve virüs taşıyan böceklerin yayılmasına neden olduğu ortaya konulmuştur. *Ibid.*

¹⁵⁷ FORT-BESNARD Amélie, Conclusions sous TA Paris, *Associations Oxfam France, Notre Affaire À Tous, la Fondation pour la Nature et l'Homme et Greenpeace France*, s. 18.

¹⁵⁸ TORRE-SCHAUB, *Dynamiques*, s. 184.

¹⁵⁹ Buna karşılık 2007 tarihinde verilen *Massachussets* kararında, sera gazı emisyonları ile küresel ısınma arasındaki nedensellik bağının kurulması özel bir sorun teşkil etmiş, bu konudaki bilimsel belirsizlikler davalı tarafından öne sürülmüştür. *Ibid.*, s. 61-67.

sera gazı azaltımına yönelik yükümlülüklerine aykırı davranışının iklim değişikliğine ne şekilde etki edebileceği tespit edilmelidir.

Yüzyılın Davası'nda Paris İdare Mahkemesi, devletin hukuka aykırı davranışını karbon bütçeleri ile sera gazı salımlarını karşılaştırarak ortaya koymuştur. Davanın açıldığı tarihte tamamlanmış olan 2015-2018 dönemi bütçesinin %3,5 oranında aşıldığını ve davanın açıldığı yıl olan 2019'da ise 2019-2023 bütçesinde belirlenen %1,5 yıllık azalma oranı yerine dava sırasında %0,8'de kaldığını tespit eden mahkeme, devletin bütçedeki hedefleri gerçekleştirmediği sonucuna varır¹⁶⁰. Burada bir diğer önemli nokta, hedefler periyodik olarak ve zamana yayılarak belirlendiğinden idarenin hedeflerine sonraki dönemlerde, tabiri caizse arayı kapatarak ulaşma ihtimalinin sorumluluğa etkisidir. Mahkeme, devletin belirlediği hedeflere ulaşmak için oluşturduğu rotaya uymamasının ilave sera gazı salımı yaratacağını ve bu gazların mevcut gazlarla birleşerek atmosferdeki yaşam süreleri boyunca, yani yaklaşık yüz yıl atmosferde kalacağını ortaya koyarak bu durumun devletin sorumluluğuna etki etmeyeceğine karar vermiştir¹⁶¹.

Mahkeme, yenilenebilir enerji kaynaklarının brüt nihai elektrik tüketimindeki payı ve enerji verimliliğinin artırılması konularındaki yükümlülükler aykırılık iddialarına ise olumlu cevap vermekle birlikte, kamu raportörünü izleyerek¹⁶² bu aykırılıklarla ekolojik zarar arasında nedensellik bağı kurulamadığına karar vermiştir. Sektörel nitelikli bu politikalar başka politikalar ile ikame edilebileceklerinden, bunlara aykırılığın tek başına zarara neden olduğu sonucuna varmak mümkün değildir¹⁶³.

Nedensellik bağı bakımından bir diğer mesele, sera gazının ağırlıklı olarak özel kişilerin faaliyetleriyle salınmasının ve iklim değişikliğinin başka ülkelerin sera gazı salımlarından da kaynaklanmasının sorumluluğa

¹⁶⁰ TA Paris, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 30.

¹⁶¹ *Ibid.*, § 31.

¹⁶² Kamu raportörü, yenilenebilir enerji payına ilişkin hedeflere ulaşamadığını tespit etse de bunların doğrudan sera gazı salımını azaltma hedefinin alt hedefleri olarak nitelenemeyecekleri sonucuna varmıştır. Davada ekolojik zararın tazmini talep edildiğinden, hedeflerden birinin karşılanmaması nihai amaç olan sera gazı azaltım hedefine neden ulaşamadığını açıklayabilse de burada nedensellik bağının doğrudan kurulduğundan söz edilemez. Zira sera gazı azaltım hedefinin diğer tedbirler sayesinde gerçekleştirilmesi mümkündür. FORT-BESNARD, s. 13-14.

¹⁶³ TA Paris, 3.2.2021, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 23-28. Bu aykırılıkların sera gazı salımlarına dolaylı olarak etki ettiklerine ilişkin değerlendirme için bkz. Van LANG/PERRIN/DEFFAIRI, s. 479.

etkisidir. Bu olgu, hem geçmişte salınan gazlar, hem de dava konusu tedbirlerin gelecekteki salımlara ilişkin olması nedeniyle önemli olup bunların üçüncü kişi olarak değerlendirilmeleri devletin sorumluluğunu etkileyebilecektir¹⁶⁴. Ancak bilimsel olarak bugünden sonra salınan her metreküp sera gazının iklim değişikliğine ve küresel ısınmanın yarattığı zarara etki edeceği bilindiğinden, fazladan salınan sera gazı, sera gazı salımını düzenleme yetki ve sorumluluğu olan devlete isnat edilebilecektir¹⁶⁵. Nitekim Hollanda yargıcı *Urgenda* kararında Hollanda'nın sera gazı salımlarının iklim değişikliğine katkısına odaklanarak, hükûmetin diğer devletlerin ve üçüncü kişilerin faaliyetlerine ilişkin savunmalarını dikkate almamıştır¹⁶⁶. Bununla birlikte, belki davada tazminat talep edilmemesinin sonucu olarak Hollanda'nın katkı oranına ilişkin bir değerlendirme yapmaktan kaçınmıştır¹⁶⁷. Paris İdare Mahkemesi ise idarenin ekolojik zarardan fazladan salınan sera gazı oranında sorumlu olduğuna hükmetmiştir¹⁶⁸.

3. Tazminat ve diğer hukuki koruma araçları

Bu çalışmada incelenen kararlar bakımından *Urgenda* ve *Klimaatzaak* davalarında davacılar haksız fiil hükümlerine dayanmakla birlikte tazminat talep etmemişlerdir. *Urgenda* davasında davacılar, idarenin eylemsizliğinin iklim değişikliğini daha da kötü hale getirmesini engellemek amacıyla yargısal emir verilmesi talebinde bulduklarından bu davalarda sorumluluğun önleyici işlevinin öne çıktığı kabul edilmektedir¹⁶⁹.

Stratejik bir iklim davası olan Yüzyılın Davası'nda ise davacı çevre dernekleri sembolik bir avro tutarındaki manevi zararlarının ve yine sembolik bir avro tutarında ekolojik zararın tazminini; ekolojik zararın durdurulması ve oluşan zararın aynen tazmini ile bu konularda yargısal emir verilmesini talep etmişlerdir.

¹⁶⁴ VAN LANG/ PERRIN/ DEFFAIRI, s. 479.

¹⁶⁵ TABAU/ CURNIL, s. 683.

¹⁶⁶ *Urgenda I* kararında mahkeme, ülke sınırlarında egemen konumda olan devletin üçüncü kişilerin -özel kişilerin- sera gazı salımlarını düzenleyebileceğinden hareket ederek ülkedeki sera gazı salımlarının devlete isnat edilebileceği sonucuna varmıştır. Bkz. *Urgenda I*, § 4.66. Nitekim devletler, uluslararası antlaşmalar kapsamında sera gazı salımını azaltma taahhüdünde bulunmaktadırlar.

¹⁶⁷ *Ibid.* Ayrıca bkz. BACKES/ VAN DER VEEN, s. 310.

¹⁶⁸ TA Paris, 3.2.2021, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 31.

¹⁶⁹ BRIMO, s. 1256. Buna bağlı olarak öğretilen mahkemenin sorumluluk hukukunda hakim olan denkleştirici adalet ilkesini değil, dağıtıcı adalet esasını benimsediği öne sürülmektedir. LOTH, s. 72.

Manevi tazminat talebi konusunda ölçüt, tüzel kişinin tüzüğüyle belirlenen kuruluş amacına ve faaliyet konusuna bir müdahale olup olmadığıdır. Devletin iklim değişikliğiyle mücadele yükümlülüklerinin ihlali, her bir derneğin savunduğu kolektif menfaate müdahale teşkil ettiğinden manevi zararın oluştuğuna karar verilmiş ve birer avroluk tazminat talebi kabul edilmiştir¹⁷⁰.

Paris İdare Mahkemesi nakden tazmini talebini reddetmiş¹⁷¹; ekolojik zararın durdurulması, aynen tazmin ve yargısal emirle ilgili olarak ise karbon bütçesinin aşılmasının neden olduğu zararın karşılanması gerektiğine hükmetmiştir¹⁷². Ek tahkikat sonrasında 14 Ekim 2021’de verdiği ikinci kararda ise başbakanın ve ilgili bakanların ekolojik zararı gidermek ve zararın artmasını önlemek için en geç 31 Aralık 2022’ye kadar her türlü tedbiri almaları gerektiğine hükmetmiştir. Hükme göre idarenin ilk karbon bütçesinin aşılma miktarı olan 15 Mt CO₂eq seviyesindeki sera gazı salımının yarattığı etkiyi telafi etmesi gerekmekte olup zararın giderilmesinde Mesleklerarası Teknik Kirlilik Çalışmaları Merkezi’nin karar sonrasında, 31 Ocak 2022’de yapacağı güncellemeler dikkate alınacaktır¹⁷³.

Paris İdare Mahkemesinin idarenin takdir yetkisine müdahale etmeme kaygısıyla ekolojik zararın tazmin şekline dair soyut bir hüküm kurması öğretide eleştirilmiştir. Bazı yazarlar mahkemenin çevresel zararlardan sorumluluğa ilişkin 2004/35 CE sayılı AB yönergesinde öngörülen ve iç hukuka aktarılan tedbirleri uygulayabileceğini ve gerekirse bilirkişiye başvurarak, örneğin fazla salınan karbonu tutacak miktarda ağaç dikimi yapılması gibi bir giderim şekline pekâlâ hükmedebileceğini savunmaktadırlar¹⁷⁴.

¹⁷⁰ TA Paris, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 42-45.

¹⁷¹ Ret kararının gerekçesi Medeni Kanun’un 1249. maddesi uyarınca ekolojik zararın tazmininde aynen tazminin esas olup bunun hukuken veya fiilen imkânsız olması ya da giderime yönelik tedbirlerin yetersizliği halinde nakdi tazmine hükmedilebilmesi ve bir avroluk talebin zararın ciddiyetiyle bağdaşmamasıdır. *Ibid.*, § 36 ve 37.

¹⁷² 2019-2023 dönemi bütçesinde önceki dönemdeki bütçenin aşılması dikkate alınarak yapılan revizyonu ve 2019 ve 2020 yıllarında karbon salımında düşüş yaşandığını tespit eden mahkeme, fiili durumun devletin gayretlerinden değil Covid-19 salgınının etkilerinden kaynaklandığına dikkat çekmekle birlikte değerlendirmesinde bu düşüşü de dikkate almıştır. TA Paris, 14.10.2021, *Assoc. Oxfam France et al.*, § 6 ve 7.

¹⁷³ *Ibid.*, § 10.

¹⁷⁴ VAN LANG/PERRIN/ DEFFAIRI, s. 479.

C. Çeşitlenen işlevleriyle yargısal emir

Sistemik iklim davalarında devleti özellikle sera gazı azaltımı konusunda yargı yoluyla harekete geçirmek amaçlandığından bu davalar, dava türünden bağımsız olarak yargısal emir talebiyle açılmaktadır. İdarenin yargısal denetiminin etkili bir şekilde gerçekleşmesinin amaçlandığı hukuk düzenlerinde yaygın olarak kabul edilen yargısal emir, yargı kararlarının uygulanmasını sağlamak için başvuru olan bir araçtır¹⁷⁵. İptal davası bakımından idarenin ne şekilde işlem tesis edeceği belirlenmekte; idarenin sorumluluğuna gidilen davalarda ise hukuka aykırılığın tespit edilmesi ve çevresel zararın giderilmesi veya artmasının engellenmesi amaçlandığından, devletin alacağı önlemleri içeren bir emir verilmek suretiyle, sorumluluğun önleyici fonksiyonu öne çıkarılmaktadır. Yargısal emir, sistemik iklim davalarında kullanıldığı şekliyle özellikle *Urgenda* kararı sonrasında tartışma konusu olmuş, Fransa’da görülen davalar bakımından ise yargısal emrin çeşitlenen işlevleri üzerinde durulmuştur.

Yargısal emrin, kuvvetler ayrılığı ilkesi ve buna bağlı olarak idarenin takdir yetkisini kaldırarak şekilde yargı kararı verilmemesi gereği karşısında hem kullanılıp kullanılmaması hem de ne şekilde kullanılması gerektiği temel bir tartışma konusudur. Nitekim *Klimaatzaak* kararında mahkeme, kamu otoritelerinin iklim değişikliğini önlemeye yönelik faaliyetlerinin yetersizliğini tespit etmekle birlikte yargısal emir vermekten kaçınmıştır. Kararının gerekçesinde Belçika’nın sera gazı azaltım miktarının ve ritminin siyasi bir sürecin izlenmesi suretiyle belirleneceğini ve Belçika’nın üzerine düşeni yapması için tüm sektörlerin sera gazı azaltımlarına ilişkin sayısal hedeflerin yargı tarafından belirlenemeyeceğini belirterek kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanmıştır¹⁷⁶. Belçika’da federalizmin ayrılma yoluyla kurulmuş olması ve iklim politikalarını belirleme konusunda yetkileri olan federe devletlerin özerkliklerine ilişkin hassasiyetleri, yargıcın yargısal denetiminin sınırları konusundaki yaklaşımını açıklayabilir¹⁷⁷.

Urgenda kararında ise Hollanda devletinin 2020 yılı için öngördüğü %20’lik sera gazı azaltım hedefi yerine %25 oranında azaltım yapması gerektiğini belirterek devlete bu yönde emir verilmiştir. Bu karar, yukarıda da detaylı olarak açıklandığı üzere, yargıcın herhangi bir bağlayıcı yasal

¹⁷⁵ YAŞAR Hasan Nuri, *İdari Yargı Kararlarının Etkinleştirilmesi Arayışında İdari Yargı İdari Yargıç Yargısal Emir*, On İki Levha, 2. Bası, İstanbul 2013, s. 160.

¹⁷⁶ Trib. Bruxelles, *Klimaatzaak*, s. 82.

¹⁷⁷ Belçika hukukunda iklim değişikliğine ilişkin yetki paylaşımı ve kurumsal yapı hakkında bkz. LAVRYSEN Luc, “Belgian Report. Climate Change and Adjudication”, EU Forum of Judges for the Environment, 22 and 23 September 2017, s. 1-3.

düzenleme olmaksızın devletin yükümlülüğünün kapsamını belirliyor olması bakımından eleştirilmiştir. Dolayısıyla kararın kuvvetler ayrılığı ilkesi bakımından eleştirilmesinin nedeni, aslında yargıcın emir verme yetkisinin ötesinde, emrinin içeriği olup uygulamayla sınırlı kalmayan ve politika değişikliği sonucunu doğuran bu gibi yargısal emir örnekleri, kuvvetler ayrılığı ilkesi bakımından tartışma yaratmaktadırlar¹⁷⁸. Hollanda yargıcı ise bu davada, hukuka uygunluk denetiminin, devletin siyasi organlarının faaliyetlerinin bağımsız bir mahkeme tarafından incelenmesini gerektirdiğini ve yargının bireylerin yargısal korunma taleplerine karşılık verme görevini hatırlatarak bu yönde bir talebin görevi kapsamında yer aldığı sonucuna varmıştır¹⁷⁹. Kuvvetler ayrılığı ise %25 oranında azaltımın sağlanması için alınacak tedbirlerin ne olacağına belirlenmesinde devreye girecek olup bu konu zaten devletin takdirine bırakılmıştır¹⁸⁰.

Sistemik iklim davaları, Fransa'da aynı zamanda yargısal emrin, yargı kararlarının yerine getirilmesinin ötesine geçen işlevini ortaya koyan davalardır. 1995 değişiklikleriyle getirilen yargısal emir, idari yargı yerlerinin uygulamaları ile, yargı kararlarının uygulanmasını sağlamaya yönelik ikincil bir araçtan, hukukun uygulanmasına yönelik bir yetkiye, iklim davalarından çok daha önce dönüşmüştür¹⁸¹. Günümüzde yargısal emrin, idarenin uyması gereken yükümlülüğü somutlaştırmaya hizmet ettiği¹⁸² kabul görmektedir. Ancak iklim davalarından önceki kararlarda yargısal emir, dayanak düzenlemelerde idarenin yükümlülüklerinin daha açık belirlendiği hallerde uygulanmıştır. İklim davalarında ise hem davacıların talepleri hem de dayanılan düzenlemeler yargısal emrin içeriğini

¹⁷⁸ MAY/DALY, s. 155.

¹⁷⁹ *Urgenda 1*, § 4.97 ve 4.98.

¹⁸⁰ *Ibid.*, § 4.101.

¹⁸¹ PERRIN Alix, "Au-delà du cadre législatif initial : le pouvoir d'injonction en dehors de la loi du 8 février 1995", RFDA 2015, s. 643.

¹⁸² Örneğin 29.6.2001 tarihli *Vassilikiotis* kararında bir düzenleyici işlemin hukuka aykırı hükümlerini iptal eden mahkeme, yeni düzenlemenin AB hukukunun gereklerine uygun şekilde, ilgililerin kişisel durumları dikkate alarak yapılmasına hükmetmiştir. Kararın eksik düzenlemelerde kısmi iptal formülünün kullanılmasına boyutuna ilişkin inceleme için bkz. YALÇIN Enes, *İdare Hukukunda Eksik Kapsamlı Düzenlemelerin Yargısal Denetimi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 35-43. 5.3.2003 tarihli *Titran* kararında ise iptal kararında ise Ceza Kanunu'nun af ve rehabilitasyona ilişkin hükümlerinin uygulanması için yapılacak yeni düzenlemenin hangi konuları içereceği, Ceza Kanunu'nun ilgili maddelerinden yararlanarak sayılmıştır. PERRIN, s. 643.

oluşturma bakımından aynı açıklıkta olmasalar da, mahkemeler yargısal emir vermekten kaçınmamışlardır.

Yargısal emir yetkisinin tam yargı davalarında kullanılması, yargıcın olanaklarını daha da genişletmektedir. Fransız idare yargıcı tam yargı davalarında aynen tazminin talep edilmediği durumlarda dahi idarenin hukuka aykırı davranışına son vermesi yönünde hüküm kurmakta olup bu yetkinin idarenin kanuniliği ilkesine dayandığı kabul edilmektedir¹⁸³. İklim uyuşmazlıkları öncesinde yargısal emir yetkisine atıf yapılmaksızın ve aynen tazminden de bahsedilmeksizin idare yargıcının “tam yargı” yetkisine dayanarak, idarenin hukuka aykırı davranışını sonlandırmaya yönelik emir verebileceği kabul edilmiştir¹⁸⁴. *Association Oxfam France* kararının özelliği ise idare mahkemesinin yargısal emir yetkisini kullanarak hem idarenin hukuka aykırı davranışına son vermesine, hem de zararın aynen tazminine karar vermesidir¹⁸⁵.

Devletin iklim değişikliğine ilişkin yükümlülüklerinin yetersizliğinin anayasa yargıcı önüne yargısal emir talebiyle götürüldüğü uyuşmazlıklara da rastlanmaktadır. Fransız Anayasa Konseyi, iklim değişikliğiyle mücadeleyle ilişkin 22 Ağustos 2021 tarihli kanunun denetiminde bu yöndeki başvuruya olumsuz yanıt vermiştir. Karara gerekçe olarak, başvuruda hangi somut düzenlemelerin anayasa aykırılığının iddia edildiğinin belirlenmemiş olmasının yanında, Anayasa Konseyi’nin yasa koyucuya emir veremeyecek olması gösterilmiştir¹⁸⁶. Fransız hukukuna hakim olan yasa merkezilik ve Anayasa Konseyinin yetkilerinin diğer yargı yerlerinin yetkilerinden farklı oluşu karşısında, bu karar beklenen bir sonuç olarak değerlendirilmektedir¹⁸⁷. Çok daha geniş yetkileri haiz olan Alman Anayasa Mahkemesi ise yukarıda dayanakları açıklanan kararında, İklim Koruma Yasası’nda 2031 sonrasına ilişkin olarak sera gazı azaltım rotasının belirlenmemiş olmasını ihlal olarak nitelemiş ve yasa koyucunun, kararın gerekçelerini göz önünde bulundurarak en geç 31 Aralık 2022’ye

¹⁸³ VAN LANG/ PERRIN/ DEFFAIRI, s. 479.

¹⁸⁴ CE, 27.7.2015, *M. Baey*, n° 367484. Fransız hukukunda “tam yargı”, yargıcın iptalin ötesine geçen yetkisini ifade eder. CHAPUS René, *Droit du contentieux administratif*, 13. Bası, Montchrestien, Paris 2008, s. 237.

¹⁸⁵ VAN LANG/ PERRIN/ DEFFAIRI, s. 479; TA Paris, 3.2.2021, *Assoc. Oxfam et al.*, § 38.

¹⁸⁶ CC, 13.8.2021, *Loi portant lutte contre le dérèglement climatique et renforcement de la résilience face à ses effets*, n° 2021-825 DC.

¹⁸⁷ VERPEAUX Michel, “La lutte contre le dérèglement climatique devant le juge constitutionnel. Les espoirs déçus”, AJDA 2021, s. 2526.

kadar, 2031 sonrası dönemde salım azaltma rotasının belirlenmesine yönelik düzenlemeleri yapmasına hükmetmiştir¹⁸⁸.

Sonuç olarak sistemik iklim davalarında yargısal emir, yargı kararlarının uygulanmasını güvenceye alma işlevinin ötesine geçecek şekilde kullanılmıştır. Mahkemeler hüküm verirken, dava konusuna göre geçmişe dönük olarak devletin hukuka aykırı davranışının yarattığı çevresel etkileri ortadan kaldırmayı, geleceğe yönelik olarak ise sera gazı azaltımına yönelik tedbirlerin ötelenmemesini güvence altına almaya çalışmışlardır¹⁸⁹.

III. İklim Davalarının Geleceği ve Türkiye

İklim davalarında insan haklarının dayanak olarak kullanılması özellikle *Urgenda* davasından beri yaygınlaşmakla birlikte (A), sera gazı azaltım yükümlülüklerinin yasayla öngörülmediği hukuk düzenlerinde yargıcın denetim yetkisinin sınırlandığı da bir gerçektir. Dolayısıyla devletin hakiki bir iklim değişikliğiyle mücadele politikasından varlığından söz edebilmek için sera gazı azaltımına ilişkin kurallar konulmalı ve mevcut düzenlemeler iklim değişikliğiyle mücadele hedefiyle uyumlaştırılmalıdır (B). Yapılacak düzenlemelerin yeterlilikleri ve hukuka uygunlukları ise yargı denetimine tabi olup sistemik iklim davalarında ileri sürülen taleplerin Türk idare hukukunun sınırlarını zorlaması muhtemeldir (C).

A. İklim davalarının hak temelli kurgulanması tartışması

İnsan hakları hukukunun sistemik iklim davalarında dayanak haline gelmesi iklim hareketi tarafından ve hukuk yazınında genelde olumlu karşılanırsa da özellikle *Urgenda* davasında aşağıda açıklanacağı üzere, yargıcın aşırı esnek davrandığı yönünde değerlendirmeler de mevcuttur. Karara insan hakları üzerinden yapılan temellendirme yönünden getirilen eleştirileri 2. ve 8. maddenin dayanak olarak kullanılması ve yetersiz gerekçelendirme şeklinde sınıflandırmak mümkündür¹⁹⁰.

Wegener'e göre AIHM, çevre konusunda insan hakları ihlaline sadece devletin özgül tekil ihlaller veya tehditler konusunda ağır ihmalinin tespit edildiği veya tehlikeli bireysel faaliyetlerle ya da doğrudan öngörülebilir risklerle uygun yöntemlerle mücadele etmediği durumlarda hükmetmekte olup bunun ötesine geçen bir anlayışın hukuki dayanağı zayıf

¹⁸⁸ BVerfG, *Neubauer et al.*, s. 6.

¹⁸⁹ TORRE-SCHAUB Marta, "Le contentieux climatique: du passé vers l'avenir", RFDA 2022, s. 75.

¹⁹⁰ Yargıcın dayandığı standartların belirsizliği ve devletin yükümlülüklerini somut olarak belirlememesi eleştirisi için bkz. BACKES/ VAN DER VEEN, s. 311.

kalmaktadır¹⁹¹. Zira iklim değişikliği, somut vakalar haricinde, bireyin temel hak ihlali kapsamında değerlendirilebilmek için fazla karmaşık ve geniş kapsamlı bir konudur¹⁹². Leitjen ise iklim uyumsuzluklarına hak temelli yaklaşımın mümkün olabileceğini kabul etmekle birlikte¹⁹³ yargıcın argümanlarını ikna edici bulmamakta, 2. madde bakımından yaşam hakkına müdahalenin ancak yakın ve somut bir tehdidin varlığı halinde söz konusu olabileceğine; 8. madde bakımından ise mahkemenin bu hakkın ne şekilde ihlal edildiğini belirlemediğine dayanarak kararı eleştirmektedir¹⁹⁴. *Commune de Grande-Synthe* davasının kamu raportörü Hoynck da, Leitjen'in görüşlerine de atıf yaparak, 2. madde bakımından AİHM'nin aradığı ciddiyette bir riskten söz edilemeyeceğini, aksi takdirde sıfır risk arayışına gidilmesi gerektiğini; 8. madde bakımından ise çevrenin bozulmasının bu maddeyi devreye sokmak için yeterli kabul edilmeyip AİHM'nin kişinin özel alanında olumsuz bir etkinin oluşmasının arandığını ifade ederek hak temelli bir yaklaşımı benimsemeyi reddetmiştir¹⁹⁵. Norveç, İsviçre ve İrlanda'da açılan bazı davalarda da davacıların başvurularına itibar edilmeyerek insan haklarına müdahale, verilen kararlarda dayanak olarak kullanılmamıştır¹⁹⁶.

Urgenda davasında yargı yerinin, iklim değişikliği gibi AİHM kararlarına yansıyan konulara göre soyut kalan bir konuda insan haklarının ihlal edildiğini tespit ettikten sonra %25 oranında sera gazı azaltımı şeklinde somut bir buyruk vermesinin AİHM'nin yaklaşımının ötesine geçtiği¹⁹⁷ doğru olup kararın gerekçesi bakımından yeterince ikna edici olmadığı da, özellikle de Alman Anayasa Mahkemesinin detaylı muhakemesi sonrasında düşünülebilir. Ancak AİHM kararları ulusal mahkemeler bakımından bağlayıcı ve yol gösterici olsalar da, ulusal yargıç bunları ilgili hakkı ulusal hukukun olanak tanıdığından daha sınırlı bir şekilde koruyacak ve kendi

¹⁹¹ WEGENER, s. 143.

¹⁹² *Ibid.*

¹⁹³ LEITJEN Ingrid, "Human rights v. Insufficient climate action: The Urgenda case", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 37 (2) 2019, s. 117.

¹⁹⁴ LEITJEN Ingrid, "*The Dutch Climate Case Judgment: Human Rights Potential and Constitutional Unease*", *VerfBlog*, 19.10.2018.

¹⁹⁵ HOYNCK, s. 7-10. Bu yaklaşımı onaylayan De Boulois, iklim davalarında AİHS'nin uygulanması konusunda AİHM önünde görülecek davaların sonucuna göre hareket edilmesi gerektiğini savunarak ulusal yargıcın bu sınırlar içinde kalmasının uygun olduğunu ima etmektedir. Bkz. DE BOULOIS Xavier Dupré, "Jurisprudence administrative et Convention européenne des droits de l'homme", *RFDA* 2021, s. 739.

¹⁹⁶ HOYNCK, s. 10.

¹⁹⁷ LEITJEN, *Urgenda*, s. 117.

yetkisini aynı yönde sınırlayacak şekilde kullanmamalıdır. Kaldı ki, iklim davalarının görüldüğü birçok ülkede AİHS'nden farklı olarak çevre hakkı ve/veya devletin çevreyi koruma yükümlülüğü yasal ve hatta çoğunlukla anayasal düzeyde tanınmaktadır¹⁹⁸. Ancak çevre hakkının yargı yerleri önünde ileri sürülmesi konusunda farklı yaklaşımlar benimsenmekte olup bazı hukuk sistemlerinde bu konuda sınırlandırmalar mevcuttur¹⁹⁹. Devletin yükümlülüklerinin AİHS ile ilişkilendirilerek ileri sürülmesi bu tür sınırları esnetmeyi sağlamaktadır.

Burada temel mesele, yerel mahkemenin AİHS ile güvence altına alınan hakların koruma alanını dinamik yorum sayesinde genişletirken ve devletin pozitif yükümlülüğünü kabul ederken AİHM'nin çizdiği sınırı benimsemek durumunda olup olmadığıdır. Kanımca yargıcın, AİHM'nin yorum tekniklerinden ilham alarak kendi anayasal sistemindeki çevre hakkını ve devletin çevreyi koruma yükümlülüğünü AİHS madde 2 ve madde 8'e karşılık gelen anayasal haklar ile birlikte değerlendirmek suretiyle devletin pozitif yükümlülüklerini belirlemesi ve nihayetinde önüne gelen uyuşmazlıkta hakkın kapsamını AİHM'nden daha geniş yorumlaması mümkün ve hatta gereklidir²⁰⁰.

Nitekim Alman Anayasa Mahkemesi yukarıda değinilen anayasa şikayeti kararında, devletin yaşam hakkını koruma yükümlülüğünü AİHM'nin çizdiği sınırlarla bağlı kalmaksızın değerlendirmiştir. AİHM'nin devletin yaşam hakkını korumaya ilişkin pozitif yükümlülüğüne ilişkin içtihadına değinen mahkeme, bu kararların Alman Anayasası'ndan daha sıkı bir koruma sağlamadığını ifade ederek, Anayasa'nın 2. maddesiyle güvence altına alınan yaşam hakkının koruma alanının, iklim değişikliğine karşı korunmayı da içerdiği sonucuna varacaktır²⁰¹. Mahkeme ayrıca devletin, çevreyi koruma yükümlülüğünü düzenleyen madde 20a kapsamına iklim değişikliğinin önlenmesi yükümlülüğünün girdiğini de açıkça ifade etmiştir²⁰².

Buna göre Türkiye gibi çevre hakkına anayasal hak ve özgürlükler arasında yer veren hukuk sistemlerinde, iklim değişikliğinden korunmanın bir hak olarak düşünülmesi daha rahat temellendirilebilecektir. Ancak burada da çevre hakkının hangi hak kategorisine girdiği; bu hakkın ve devletin çevreye ilişkin yükümlülüklerinin dava edilebilirliği de ayrı bir

¹⁹⁸ Çevre hakkının düzenlendiği anayasa örnekleri için bkz. MAY/ DALY, s. 281-292.

¹⁹⁹ *Ibid.* s. 102 vd.

²⁰⁰ Aynı yönde bkz. TÜRKOĞLU ÜSTÜN, Çevre Hakkı, s. 2590.

²⁰¹ BVerfG, *Neubauer et al.*, § 147-148.

²⁰² *Ibid.*, § 118.

tartışma konusu olup özellikle Türk idare yargıcının, çevreye ilişkin birçok davada -hem usul hem de esas bakımından geri gidiş olarak nitelendirilebilecek kararları artış göstermekteyse de-²⁰³ yöntem bakımından hem hak odaklı, hem de hakkı genişletici bir yaklaşımı benimsediği kararları da mevcuttur.

Danıştay'ın ihtiyat ilkesini ve çevre hakkını iptal kararı verirken dayanak olarak kullandığı iki kararını burada zikretmek gerekir. İdari Dava Daireleri Kurulu genetiği değiştirilmiş mısır çeşidinin ithali ve piyasaya sürülmesinde ilişkin Biyogüvenlik Kurulu kararının iptali talebine ilişkin kararda, Türk hukukunda somut uygulamaları olmakla birlikte Çevre Kanunu'nda düzenlenen ilkeler arasında sayılmayan ve dava konusu işlemin dayandığı yasada da açıkça zikredilmeyen ihtiyat ilkesini uyuşmazlığın çözümünde kullanmıştır²⁰⁴. Yüksek mahkeme hükmüne dayanak olarak Anayasa'nın 56. maddesinin yanında Rio Deklarasyonu'nu, Biyoçeşitlilik Sözleşmesini ve Cartagena Protokolü'nü gösterirken bu sözleşmenin Biyogüvenlik Kanunu'nun hazırlanmasında esas alındığını ifade etmiş; Türkiye'nin "*taraf olduğu uluslararası sözleşmelerde, insan sağlığının, çevre sağlığının, biyoçeşitliliğin ve gıda güvenliğinin söz konusu olduğu durumlarda, taraf devletlerin konuya ihtiyatlılık (ön tedbir) ilkesi çerçevesinde yaklaşımları gerektiği vurgulanmıştır*" şeklinde bir değerlendirme yapmıştır²⁰⁵. Danıştay 13. Dairesinin kararında ise ihtiyat ilkesi, sadece Rio Deklarasyonu'na dayanılarak uygulanmıştır²⁰⁶. Kararda daha dikkat çekici olan nokta ise Danıştay'ın Anayasa'nın 56. maddesinde düzenlenen sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkının içeriğini ihtiyat ilkesini içerecek şekilde yorumlamasıdır. Mahkemeye göre, "*Anayasa'da yer alan sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı da, geleceğe yönelik bilimsel belirsizliklerin bulunduğu hâllerde gelecek nesillerin yaşam hakkının korunmasına ilişkin gerekli tedbirlerin alınmasını öngören ihtiyat ilkesini içinde barındırmaktadır*"²⁰⁷. Bu kararlardaki değerlendirmelerde ihtiyat ilkesi,

²⁰³ Danıştay birçok kararında iptal taleplerin reddederken idarenin takdir yetkisini gerekçe göstermekte ve dava konusu düzenlemelere uygun davranacağını varsayarak değerlendirme yapmaktadır. Örneğin Dan.6D,16.11.2020 E. 2020/1235 K. 2020/10913 (Danıştay Bilgi Bankası).

²⁰⁴ DİDDK, 19.6.2017, E. 2015/2826 K. 2017/2636 (Lexpera).

²⁰⁵ *Ibid.*

²⁰⁶ Dan.13D, 22.5.2015, E. 2011/2352 K. 2015/1943 (Lexpera). Danıştay 13. Dairesi sonraki yıllarda da benzer yönde kararlar vermiş olup bu kararları İdari Dava Daireleri Kurulu tarafından onanmıştır. Bkz. DİDDK, 27.5.2021, E. 2020/2637, K. 2021/1095 (Danıştay Bilgi Bankası)

²⁰⁷ *Ibid.*

idarenin çevrenin korunmasına ilişkin yükümlülüklerini genişletecek şekilde kullanılmış olup²⁰⁸, ihtiyat ilkesini de kapsayan bir çevre hakkı anlayışı, Anayasa'nın 56. maddesinin iklim davaları bakımından dayanak olarak kullanılması olanağını güçlendirmektedir.

Uluslararası ve bölgesel hukuklarda yaşanan gelişmeler önümüzdeki yıllarda çevre hakkının doğrudan bir insan hakkı olarak kabul edilebileceğini düşündürmektedir. Paris Anlaşması maddelerinde çevre hakkı ve insan haklarına ilişkin bir düzenleme yoksa da Başlangıç bölümünde insan haklarıyla iklim değişikliği arasında bağlantı kurulmaktadır²⁰⁹. Böylece çevreye ilişkin bağlayıcı bir uluslararası sözleşmede insan haklarına ilk kez açıkça vurgu yapılmıştır²¹⁰. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi, 8 Ekim 2021'de sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamının bir insan hakkı olduğu yönünde karar (*resolution*) almıştır²¹¹. Çevre hakkının AİHS ve Avrupa Sosyal Şartı'na ek protokol olarak eklenmesi de gündemde olup Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi

²⁰⁸ OCAK Kasım, *Çevrenin Korunmasına Yönelik Kolluk Faaliyetlerinden Dolayı İdarenin Sorumluluğu*, Seçkin, Ankara 2019, s. 68.

²⁰⁹ Başlangıç bölümünün resmi Türkçe çevirisinde, "İklim değişikliğinin insanoğlunun ortak bir endişe konusu olduğunu ve Tarafların, iklim değişikliğinin ele alınması için eyleme geçerken insan hakları, sağlık hakkı, yerli halklar, yerel topluluklar, göçmenler, çocuklar, engelli bireyler ve hassas durumdaki kişilerin hakları ve kalkınma hakkının yanı sıra toplumsal cinsiyet eşitliği, kadınların güçlendirilmesi ve kuşaklar arası adalet konularına yönelik sorumluluklarına saygı göstermeleri, bunları teşvik etmeleri ve dikkate almaları gerektiğini de göz önünde bulundurarak" ifadesi kullanılmaktadır. Cümlelerin başındaki "humankind" (*humanité*) sözcüğünün "insanlık" yerine "insanoğlu" şeklinde çevrilmiş olması, hele ki aynı cümlede toplumsal cinsiyet eşitliğine ve kadınların güçlendirilmesine yapılan vurgu karşısında dikkat çekicidir.

²¹⁰ ATAPATTU Sumudu, "The Paris Agreement and human rights: is sustainable development the 'new human right'?", *Journal of Human Rights and the Environment*, 9(1), 2018, s. 73. Buradaki atfın Paris Anlaşması'nın Anayasa md. 90/5 kapsamında değerlendirilmesini sağlayıp sağlamayacağı cevaplanması gereken bir sorudur. Bir yandan anlaşmanın insan haklarıyla ilişkilendirilebilecek maddeleri varsa da insan haklarına açık atfın sadece Başlangıç bölümünde yapılmış olması, anlaşmanın "temel haklara ilişkin bir uluslararası antlaşma" olarak değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak Anlaşmanın bir çok maddesi Anayasa md. 56'da düzenlenen çevre hakkının konusuyla ilintilidir, ki bu durum aslında çevreyle ilgili bütün uluslararası antlaşmalar için geçerlidir. Bununla birlikte AYM ve Danıştay, yukarıda da aktarıldığı üzere, çevre alanında md. 90/5 kullandığı (ya da kullandığının tahmin edildiği) kararlarında, çevre hakkını açıkça zikreden uluslararası belgelere atıf yapmaktadır.

²¹¹ CONSEIL DES DROITS DE L'HOMME, *Résolution 48/3 du 8 octobre 2021, Droit à un environnement propre, sain et durable*, A/HRC/RES/48/3.

29 Eylül 2021’de bu konuda bir Tavsiye kararı almıştır²¹². Son olarak, Portekizli altı gencin Avrupa Konseyi üyesi otuz üç devlete karşı AİHM nezdinde açtığı ilk iklim davasında iç hukuk yollarının tüketilmesini davanın niteliği nedeniyle aramayan mahkeme, davayı devletlere komünike etmiştir²¹³. AİHM’ne yapılan ve iklim değişikliğini konu edinen ilişkin başvurular artış göstermektedir²¹⁴.

Bu durumda, devletin pozitif yükümlülüğünün kapsamı konusundaki tartışmalar saklı kalmak kaydıyla, sistemik iklim davalarında insan haklarına dayanılmasının ilkesel olarak mümkün olduğu sonucuna varılabilecektir. Bununla birlikte iklim değişikliğinin önlenmesine ilişkin düzenlemelerin temel hak ve özgürlüklere müdahale oluşturacağı da düşünüldüğünde, devletin gerçek bir iklim politikasının varlığını teyit edecek normatif yapıyı oluşturması gerekir.

B. İklim değişikliğiyle mücadeleye ilişkin düzenleme yapılması gerekliliği

İklim değişikliği, çevre hakkının yanı sıra Anayasa ile korunan çevresel değerler ve temel hak ve özgürlükler için de tehdit oluşturmaktadır. Aşırı sıcak hava dalgaları ölümlere, küresel ısınma enfeksiyon hastalıklarında artışa neden olmaktadır. Suların yükselmesi nedeniyle kıyıları tehdit altındadır; kuraklık ve seller su kaynaklarını, meraları, tarımı, hayvancılığı, yerleşimleri tehdit etmektedir; iklim değişikliği nedeniyle orman yangınları artmakta, karbon yutağı olan ormanların ve sulak alanların kaybı küresel ısınmayı daha da arttırmaktadır. Dolayısıyla devlet Anayasa’nın kamu yararını yansıtan ülkesel düzenlemeleri²¹⁵ ile kendisine yüklenen ödevleri yerine getirilebilmesi için iklim değişikliğini önlemeye yönelik hukuksal çerçeveyi oluşturmalıdır.

BMİDÇS’ne zaten taraf olan Türkiye, Paris Anlaşmasını onaylayarak iklim değişikliğine karşı mücadele konusunda harekete geçme yükümlülüğü altına girmiştir. Anlaşmanın onayına ek olarak sunduğu beyanı ise şöyledir: “*Türkiye Cumhuriyeti, 9 Mayıs 1992 tarihli Birleşmiş Milletler İklim*

²¹² Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, 29 Eylül 2021, 27. Oturum, Recommendation 2211 (2021).

²¹³ AİHM, *Cláudia Duarte Agostinho vd. /Portekiz ve diğer 32 Devlet, op. cit.*

²¹⁴ AİHM, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz /İsviçre, op. cit.* Ayrıca multipl skleroza bağlı 151 hassasiyeti (Uthoff sendromu) yaşayan bir kişi 25.3.2021 tarihinde Avusturya aleyhine başvuru yapmıştır. Bir diğer başvuru ise Norveç’in Barendts Denizi’nde petrol çıkarmasını konu edinmekte olup mahkeme önüne getirilen ilk iklim-kırım davası olma özelliğini taşımaktadır. Bkz. COUNIL, s. 2021.

²¹⁵ KABOĞLU İbrahim/ YANCI ÖZALP Nihan, *Çevre Hakkı*, 4. Bası, Tekin Yayınevi, İstanbul 2021, s. 64.

*Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Paris Anlaşmasında açıkça ve kesin olarak kabul edilen “hakkaniyet, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar”²¹⁶ ve görelî kabiliyetler” temelinde ve Sözleşmenin Taraflar Konferansında kabul edilen 26/CP.7²¹⁷, 1/CP.16, 2/CP.17, 1/CP.18 ve 21/CP.20 sayılı kararlarını hatırlatarak, Paris Anlaşmasını geliştirmekte olan bir ülke olarak ve ulusal katkı beyanları çerçevesinde, Anlaşmanın ve mekanizmalarının ekonomik ve sosyal kalkınma hakkına hâlel getirmemesi kaydıyla uygulayacağını beyan eder*²¹⁸. Beyanda dayanan kararlar Türkiye’nin özel konumunu vurgulamakta olup metinde Türkiye’nin “geliştirmekte olan bir ülke”²¹⁹ olduğunun öne çıkarılması ve anlaşmayı ve mekanizmalarını “ekonomik ve sosyal kalkınma hedeflerine hâlel getirmemesi kaydıyla”²²⁰ uygulayacağını belirtmesi, iklim değişikliğiyle mücadelenin Türkiye için öncelik teşkil etmediğini göstermektedir. Türkiye ulusal katkısını, referans senaryoya (*business as usual*) göre sera gazı emisyonlarında 2030 yılında %21 oranına kadar azaltım olarak

²¹⁶ Türkiye’nin ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk ilkesini öne sürerek elde etmek istediği kazanımlar şunlardır: Küresel ısınmaya neden olan insan kaynaklı salımlardan tarihsel olarak sorumlu olan sanayileşmiş ülkelerden biri olmadığı kabul edilmesi ve Ek-I listesinden çıkarılması; birçok uluslararası örgüt nezdinde ve Montreal Protokolü kapsamında geliştirmekte olan ülke sayıldığından BMİDÇS ve Paris Anlaşması kapsamında da geliştirmekte olan bir ülke olarak kabul edilmesi; kalkınma ihtiyacının ve iklim değişikliğiyle mücadelesinin sözleşme kapsamındaki fon ve mali desteklerden yararlanmasına bağlı olduğunun tanınması ve uluslararası finans kaynaklarına erişiminin artırılması. Bkz. İNELİ CİĞER, s. 161.

²¹⁷ Bu kararda Türkiye’nin, talebi üzerine Ek-II listesinden silinmesine karar verilmiş ve Ek-I listesinden silinme talebi kabul görmese de özel şartlarının dikkate alınması yönünde bir davete yer verilmiştir. Bkz. Decision 26/CP.7: Amendment to the list in Annex II to the Convention (8th Plenary Meeting, 9 Nov. 2001). 2021’de bu yöndeki talebini yineleyen Türkiye halen Ek-I listesinde yer almaktadır. *Ibid.*, s. 158.

²¹⁸ 4618 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı, RG 7.10.2021- S. 31621 (mükerrer).

²¹⁹ Türkiye geliştirmekte olan bir ülke olarak kabul edilmeyi sera gazı azaltımı ve özellikle iklim finansmanı sağlama yükümlülüğü altına girmek için istememektedir, İNELİ CİĞER, s. 161.

²²⁰ Burada kullanılan “ekonomik ve sosyal gelişmeye engel olmamak koşuluyla” ifadesi, Çevre Kanunu’nun çıkarıldığı yıllarda benimsenen ve bugün de etkisini sürdürdüğü görülen sürdürülebilir kalkınma anlayışını hatırlatmaktadır. Türk hukukunda sürdürülebilir kalkınmanın algılanışına ilişkin değerlendirme için bkz. TURGUT Nükhet, *Çevre Politikası ve Hukuku*, 2. Bası, İmaj Yayıncılık, Ankara 2012, s. 104-107.

belirlemiştir²²¹. Eylül 2021’de 2053 için net sıfır hedefinin ilan edilmesi²²² ile harekete geçme gereği doğmuştur.

Paris Anlaşması’nın onaylanmasının hemen ardından mevzuatta örgütlenmeye yönelik bazı değişiklikler yapılmıştır. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın adı “Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı” olarak değiştirilmiş, İklim Değişikliği ve Uyum Koordinasyon Kurulu oluşturulmuştur²²³. Ayrıca çeşitli bakanlıkların hizmet birimlerine sera gazı emisyonlarına ilişkin politika oluşturma süreçlerine katılmaya, veri oluşturmaya²²⁴ ve iklim değişikliğine uyuma²²⁵ yönelik görevler verilmiştir. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’na bağlı olarak kurulan İklim Değişikliği Başkanlığı’na ilişkin düzenlemelerde ise sera gazı salımı azaltımı ile BMİDÇS ve Paris Anlaşması’nda düzenlenen konularla ilgili kapsamlı ve detaylı görevler öngörülmekle birlikte, Türkiye’nin sera gazı salımlarının azaltılması konusunda sayısallaştırılmış ve belirli bir takvime bağlanmış hedeflerine ve bu hedefleri gerçekleştirmek için kullanılacak araçlara yönelik düzenlemeler henüz oluşturulmamıştır. İklim Değişikliği Başkanlığına verilen görevler ise bu düzenlemelere ilişkin hazırlık çalışmalarına ve Paris Anlaşması’nın hayata geçirilmesi için gerekli olan usuli yükümlülükler dair altyapının oluşturulmasına karşılık gelmektedir²²⁶.

221

https://www4.unfccc.int/sites/ndcstaging/PublishedDocuments/Turkey%20First/The_INDC_of_TURKEY_v.15.19.30.p

²²² ŞAHİN Ümit (ed.), *Türkiye’nin Karbonsuzlaşma Yol Haritası: 2050’de Net Sıfır*, İstanbul Politikalar Merkezi, 2022, s. 12.

²²³ 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’nin 97. maddesinde bakanlığın görevleri arasında iklim değişikliğine ilişkin görevlere yer verilmektedir. Bkz. md. 97/b, md. 97/l ve md. 97/s.

²²⁴ Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı hizmet birimleri arasında yer alan Enerji Verimliliği ve Çevre Daire Başkanlığı’nın, enerji verimliliği haricinde de iklim değişikliğiyle bağlantılı görevleri de mevcuttur. Bkz. 1 sayılı CBK, md. 174. Enerji sektöründeki sera gazı salımlarına ilişkin verilerin oluşturulması konusundaki esaslar ise Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı İstatistik Sistemi Veri Yönetmeliği’nde düzenlenmiştir, RG 04.04.2014- S. 28962. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı’nın hizmet birimlerinden Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü’nün görev ve yetkileri arasında uluslararası platformda iklim değişikliğiyle ilgili çalışmalara katılmaya ve bunların sonuçlarını paylaşmaya yer verilmektedir, 1 sayılı CBK md 486.

²²⁵ Örneğin Tarım ve Su İşleri Bakanlığı’nın hizmet birimlerinden Tarım Reformu Genel Müdürlüğü (1 sayılı CBK md. 417) ve Su Yönetimi Genel Müdürlüğü (1 Sayılı CBK md. 421).

²²⁶ Bkz. 4 sayılı CBK, md. 792/B.

İklim değişikliği yasal düzeyde Çevre Kanunu'nun ekonomik araçlara ve teşviklere ilişkin 3/h hükmünde zikredilmektedir. Bu düzenlemede iklim değişikliğiyle mücadele için uyulması gereken standartlar ile yenilenebilir enerji kaynaklarının ve temiz teknolojilerin teşviki ve sera gazı emisyonlarının takibine yönelik piyasaya dayalı mekanizmalardan söz edilmektedir. İklim değişikliği ifadesine ayrıca Enerji Verimliliği Kanunu'nda rastlanmaktadır. Enerji verimliliğinin iklim değişikliğiyle mücadeleye katkısı aşikar olsa da ilgili düzenlemede, eğitim ve öğretim kuruluşlarında kişileri iklim değişikliği konusunda bilinçlendirmeye yönelik eğitim verilmesinin öngörülmesiyle sınırlı kalmıştır²²⁷. İklim değişikliğinin önlenmesinin temel aracı olan sera gazı salımı azaltımına ise Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Enerji Üretimi İçin Kullanılması Hakkında Kanun'da, kanunun amaçları arasında yer verilmektedir²²⁸. Çevre Kanunu'nda ayrıca sera gazı salım takibine ilişkin yasaklara veya sınırlamalara aykırılık halinde uygulanacak yaptırımlar düzenlenmektedir (madde 21/çç).

Yönetmelik düzeyinde öngörülen usul, araç ve tedbirler ise iklim değişikliğini önlemeye ilişkin belirli bir hedef öngören politikaların yasal temele kavuşturulmamasına bağlı olarak sera gazı emisyonlarının izlenmesi²²⁹, enerji verimliliği²³⁰ ve iklim değişikliğiyle uyum temelinde şekillenmektedir²³¹. Doğrudan sera gazı salımlarının azaltılmasına yönelik kurallara ise azaltımın konusu bakımından florlu sera gazlarına ilişkin düzenlemede²³², sektör olarak ise ulaşım alanında²³³ rastlanmakta olup bu

²²⁷ Enerji Verimliliği Kanunu madde 6, RG 02.05.2007- S. 26510.

²²⁸ RG 18.05.2005- S. 25819.

²²⁹ ÇED raporu kapsamında, sera gazı emisyon miktarına ve emisyonların azaltılması için alınacak önlemlere yer verilmelidir. Bkz. Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği EK-3, RG25.11.2014- S. 29186. Ayrıca bazı faaliyetlerin niteliklerine ve işletme kapasitelerine bağlı olarak sera gazı salımları takip edilmektedir. Bkz. Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik, RG 17.05.2014- S. 29003.

²³⁰ Örneğin Binalarda Enerji Performansı Yönetmeliği, RG 05.12.2008- S.27075.

²³¹ Örneğin İçme ve Kullanma Suyu Temini ve Dağıtım Sistemleri Hakkında Yönetmelik uyarınca planlama sürecinde içme suyu sistem elemanlarının tasarımında dikkate alınacak unsurlar arasında iklim değişikliğinin muhtemel etkilerine yer verilmektedir (madde 9/2), RG 12.10.2017- S. 30208. Ayrıca bkz. Havza Yönetim Planlarının Hazırlanması, Uygulanması ve Takibi Yönetmeliği, RG 17.10.2012- S. 28444; Orman Genel Müdürlüğü Ormancılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüklerinin Kuruluş ve Görevleri Hakkında Yönetmelik, RG 17.08.2012- S. 28387.

²³² Florlu Sera Gazlarına İlişkin Yönetmelik, RG 4.1.2018- S. 30291.

²³³ Ulaşımında Enerji Verimliliğinin Artırılmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, RG 02.05.2019- S. 30762. Motorlu taşıtlara ilişkin düzenlemeler için bkz.

düzenlemelerde dayanak olarak BMİDÇS ve Kyoto Protokolü gösterilmektedir.

Görüldüğü üzere Türkiye’de normatif yapı, iklim değişikliğiyle etkili mücadelenin gereklerini henüz karşılamamaktadır. Devlet, Anayasa ile güvence altına alınan çevre hakkı, bu hakla ilişkilendirilebilecek diğer temel hak ve özgürlükleri koruması ve Anayasa ile belirlenen çevresel değerlere ve varlıklara ilişkin görevlerinin ve uluslararası taahhütlerinin gereklerini yerine getirmek için iklim değişikliği ile mücadeleye ilişkin hedefleri ve araçları hukuki düzenlemelerle belirlemelidir. Burada uluslararası taahhülle de sınırlı kalınmamalıdır. Zira Türkiye’nin katkı beyanında 2030 yılı için belirlediği referans senaryosunun gerçekçi olmadığı bir çok araştırmada ortaya konulmuş olup bazı çalışmalarda gerçek katkısının artıştan %7 azalmaya karşılık geldiği hesaplanmıştır²³⁴. Dolayısıyla, özellikle 2053 için net sıfır hedefinin öngörülmesi sonrasında ciddi adımlar atılmalı ve bütüncül bir politika geliştirilmelidir. Henüz tutarlı bir iklim politikası oluşturmamış olan Türkiye, IPCC verilerine göre iklim politikaları alanında 61 ülke içinde 58. sırada yer almaktadır²³⁵. Bu yöndeki politikanın hukuki çerçevesi ise hem çevre hakkının gereği olarak, hem de iklim değişikliğiyle mücadelenin özgürlükleri sınırlayıcı etkisi nedeniyle yasayla çizilmelidir.

İklim değişikliğiyle mücadele ilişkin normatif bir yapı oluşturulması, uluslararası ticaret ilişkilerinden ve fiili gereklerden de doğmaktadır. Avrupa Birliği’nin Avrupa Yeşil Mutabakatı kapsamında ele aldığı konulardan biri olan karbon kaçağının²³⁶ önlenmesi konusunda AB

Motorlu Araçlarda İklimlendirme Sistemlerinden Çıkan Emisyonlarla İlgili Tip Onayı Yönetmeliği (2006/40/AT), RG 27.04.2009- S. 27212; Hafif Yolcu ve Ticari Araçlardan Çıkan Emisyonlar (Euro 5 ve Euro 6) Bakımından Motorlu Araçların Tip Onayına İlişkin Yönetmelik ((AT) 715/2007), RG 21.04.2009- S. 27207; İki veya Üç Tekerlekli Motorlu Araçların ve Dört Tekerlekli Motosikletlerin Tip Onayı ve Piyasa Gözetimi ve Denetimi Hakkında Yönetmelik (AB/168/2013), RG 22.08.2015- S. 29453.

²³⁴ ŞAHİN Ümit, “Türkiye’nin İklim Hedefi Ne Olmalı? (2) – Resmi INDC’nin Değerlendirilmesi”, Yeşil Gazete, 19.10.2015. Bu değerlendirmelerde 2015’e ilişkin veriler esas alınmış olup Covid-19 salgını ve ekonomik krizin ekonomik büyümeye etkisinin de araştırılmalı ve durumun hiçbir şey yapmama (*business as usual*) ile karşılaştırılmalıdır.

²³⁵ TÜRKOĞLU ÜSTÜN, Yeşil Mutabakat, s. 351.

²³⁶ Karbon kaçağı, enerji-yoğun ve ticarete açıklığın yüksek olduğu sektörlerde veya ürün gruplarında üretimin karbon düzenlenmesi olmayan ya da düzenlemelerin daha gevşek olduğu ülkelere kaymasını ifade etmekte olup bu durum salımların (AB ülkelerinde azalsa da) küresel ölçekte artmasına ve karbon fiyatlama sisteminin işlevsiz hale gelmesine neden olmaktadır. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. AŞICI Ahmet Atıl, *Avrupa Birliği’nin Sınırdaki Karbon Uyarlaması Mekanizması ve Türkiye Ekonomisi*, IPM- Mercator Politika Notu, Ocak 2021, s. 4.

YUHFD Cilt. XIX No.2 (2022)

bünyesinde mevcut düzenlemelerin güncellenmesi çalışmaları yapılmakta olup sınırda karbon düzenlemesi mekanizmasının AB pazarında Türkiye ihracatçısına yılda 1,1-1,8 milyar avro yük getireceği hesaplanmıştır²³⁷. Türkiye'nin Dünya Bankası ile imzaladığı hibe anlaşması kapsamında yürütülen Karbon Piyasasına Hazırlık Ortaklığı projesi sonrasında karbon salımlarının izlenmesine ilişkin çalışmalar yapılmış olup²³⁸, mevcut gönüllü karbon ticaretinin yanında genel bir ETS kurulmasına ilişkin hazırlıklar devam etmektedir²³⁹. 2022 yılının Şubat ayında düzenlenen İklim Şurası'nda da ele alındığı üzere İklim Kanunu çıkarılması ve Türkiye'nin uzun vadeli iklim politikasının oluşturulması yönünde çalışmalar yapılmaktadır²⁴⁰.

İklim Kanunu ile sera gazı azaltım hedeflerinin belirlenip yürürlüğe konulması gerekli olmakla birlikte yeterli değildir. Zira *Association Oxfam France* kararında da görüldüğü üzere, iklim değişikliğiyle mücadelede sektörel olarak adlandırılan faaliyet alanları da önem taşır. Buna bağlı olarak enerji tüketiminde yenilenebilir enerji payının artırılmalı ve enerji verimliliği desteklenmelidir. Nitekim Anayasa Mahkemesine göre de “*Kömür, doğalgaz ve fuel-oil gibi fosil yakıtlarının kullanımı sonucu dünya yüzeyinin ortalama sıcaklığında meydana gelen artışa bağlı olarak uzun vadede iklim değişiklikleri, buzulların erimesi, mevsimlerin kayması ve tarım alanlarının verimsizleşmesi gibi sorunlara yol açabilecek nitelikteki sera gazı salınımının düşürülmesi amacıyla yenilenebilir enerji kaynaklarına öncelik verilmesinin, doğanın korunması bakımından taşıdığı önem açıktır*”²⁴¹. Bunun yanında Anayasa madde 63, 168 ve 169'un da gereği olarak özellikle sulak alanlar ve ormanlar gibi yutak alanlarının korunmasına yönelik politikalar ve kurallar gözden geçirilmeli, bu alanların koruma rejimlerini zayıflatan yasal ve idari düzenlemeler değiştirilmelidir²⁴². Çevre Kanunu'nun 3. maddesinde yer verilen ilkeler uyarınca mevzuat bütüncül bir yaklaşımla gözden geçirilmeli, karbon

²³⁷ *Ibid.* s. 13.

²³⁸ Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Karbon Piyasasına Hazırlık Ortaklığı (PMR), <https://iklim.csb.gov.tr/karbon-piyasasına-hazırlık-ortaklığı-pmr-i-4403> (erişim tarihi: 21 Şubat 2022).

²³⁹ Türkiye'de emsion ticaret sistemi kurulmasının ve karbon vergisi uygulanmasının gerekliliği ve bunun yaratacağı sosyal sonuçların değerlendirilmesi konusunda bkz. TÜRKOĞLU Üstün, Yeşil Mutabakat, s. 355-356.

²⁴⁰ <https://iklimsurasi.gov.tr/sayfa/s%C3%BBranin-amaci-ve-hedefleri> (Erişim tarihi: 30.4.2022)

²⁴¹ AYM, 5.7.2012, E. 2011/27, K. 2012/101, RG 6.10.2012- S. 28433.

²⁴² Bkz. YURTCANLI DUYMAZ, s. 520.

salımının azaltılmasına ilişkin hedeflerle ve olası sektörel hedeflerle uyumsuz²⁴³ ve çelişkili²⁴⁴ düzenlemeler kaldırılmalı veya değiştirilmelidir²⁴⁵.

C. Davanın konusuna ilişkin sınırlar ve yargıcın yetkilerinin belirleyiciliği

Devletin, yasal düzenleme sonrasında alacağı tedbirlerin ve yürüttüğü faaliyetlerin, küresel ısınmayı sınırlama ve özellikle karbon salımını azaltma hedeflerine uygunluğu, idari yargı yerleri tarafından yargısal denetime tabi tutulabilir (2). Hatta, Türkiye'nin uluslararası yükümlülüklerinden ve konunun yasayla düzenlenmiş olmasından bağımsız olarak, özellikle iklim değişikliğinin sonuçlarını engelleme konusunda, iklim değişikliğinin varlığı ve nedenleri bilindiğinden, idarenin kolluk faaliyeti kapsamında harekete geçme yükümlülüğü mevcuttur. Yine de bir iklim yasası çıkarılması ihtimalinde, idarenin faaliyetlerinin bu yasa kapsamında sınırlı kalması gerekeceğinden, müstakbel yasal düzenlemenin Anayasa'ya aykırılığı ihtimalinde nasıl bir yargısal denetim yapılabileceği öncelikli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır (1).

²⁴³ Bu tür tedbirlere örnek olarak sera gazı salımının azaltılması için fosil enerji kaynaklarından enerji üretimine yönelik yeni projelerin yasaklanması verilebilir. TORRE-SCHAUB, *Dynamiques*, s. 127.

²⁴⁴ Örneğin yenilenebilir enerji üretim tesislerinin geliştirilmesi iklim değişikliğiyle mücadele için elzemse de, bunların karbon yutakları olan ormanlarda ve korunan alanlarda kurulması, hatta buralarda yenilenebilir enerji kaynak alanları (YEKA) oluşturulması, gözden geçirilmesi gereken konulardandır. Bkz. Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun madde 8/6, RG 18.5.2005- S. 25819. Aralarında zeytinliklerin ve ormanların bulunduğu bazı alanlar YEKA olarak ilan edilmiş olup (RG 21.3.2021- S. 31430) bunlar arasında 2021 yazında yanan zeytinlikler ve orman alanları da yer almaktadır. Bu konudaki yazılı soru önermeleri için bkz. <https://www2.tbmm.gov.tr/d27/7/7-55029s.pdf>; <https://www2.tbmm.gov.tr/d27/7/7-55228s.pdf>.

²⁴⁵ Bunun için örneğin ÇED kapsamı dışında bırakılan projelerde ve ayrıca Ek-II kapsamındaki projelerin seçme eleme süreçlerinde uygulanan ölçütlerde değişikliğe gidilmelidir. Bu konuya dikkat çeken güncel bir araştırma için bkz. ÖZKAYA ÖZLÜER Iğın, "Paris Anlaşması Sonrasında "ÇED Kapsam Dışı Değerlendirme" Kararları ve Çevresel Kolluk Faaliyetlerinin İklim Hukuku Açısından Niteliği", AÜHFD, 71(1) 2022, s. 515-542. ÇED kapsamı dışında tutulan projelerin boyutu durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığının 2022 yılında yayımladığı istatistiklere göre 1993-2021 yılları arasında 69158 proje hakkında "ÇED gereklidir", 1221 proje hakkında "ÇED gerekli değildir" kararı verilmiş olup "ÇED gereklidir" kararları seçme elemeye tabi projelerin %1,79'una karşılık gelmektedir. Bkz. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/menu/ced_karar_1993-2021_20220217110839.pdf (erişim tarihi: 12.3.2022).

1. Yasal Düzenlemenin Yetersizliği İddiasının Anayasa Mahkemesince İncelenmesi

İklim değişikliğinin önlenmesine ve sera gazı salımlarının azaltılmasına yönelik kuralların bir yasayla düzenlenmesi ihtimalinde, bu yasada öngörülen hedeflerin Türkiye'nin Paris Anlaşması kapsamındaki taahhütleri ile sınırlı tutulması yüksek ihtimaldir. Hatırlatmak gerekirse Türkiye, 2030 yılı için referans senaryoya göre artıştan %21'lik bir azaltma yapacağını beyan etmiş, 2053 için ise sıfır emisyonu hedeflediğini açıklamıştır. Tarihsel olarak karbon salımı sorumluluğu olan ülkeler arasında yer almayan Türkiye, özel statüsü kabul edilmekle birlikte halen BMİDÇS'nde Ek-I ülkeleri arasındadır. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre 1990 sonrasında -ki yukarıda incelenen AB ülkelerinin salım azaltım oranları belirlenirken esas alınan tarih budur- sera gazı salımlarında %140 oranında bir artış olan²⁴⁶ Türkiye, IPCC'nin 2021 raporuna göre en fazla sera gazı üreten ülkeler arasında 16. sırada yer almaktadır²⁴⁷. İklim değişikliği senaryolarında ortalama sıcaklık artışı 2,5 ile 4°C olarak hesaplanmakta, 2021-2050 yılları arasında deniz suyu sıcaklık seviyesinin 6 ile 11°C yükseleceği tahmin edilmekte olup küresel iklim değişikliğinin yol açtığı kuraklık ve sel gibi doğa olayları nedeniyle gıda ve su güvencesi ve güvenliği, doğal varlıklar ve biyolojik çeşitlilik tehdit altındadır²⁴⁸. Bu verilere göre Türkiye'nin öngördüğü azaltım hedefinin iklim değişikliğini sınırlama bakımından yetersizliği ortadadır²⁴⁹.

Ulusal katkı beyanı esas alınarak hazırlanan ve küresel ısınmanın önlenmesi bakımından yetersiz kalan düzenlemeler içeren bir yasanın AYM önüne norm denetimi yoluyla götürülmesi ihtimal dahilindedir. Bu konuda Alman Anayasa Mahkemesi kararında yapılan değerlendirmeler ve mahkemenin yaklaşımı esin kaynağı olma potansiyeline sahiptir. Yukarıda da aktarıldığı üzere Alman Anayasa Mahkemesi verdiği kararlar, Anayasa'nın iklim değişikliğine karşı temel bir koruma sağladığını, devletin çevreyi koruma yükümlülüğünün iklim değişikliğine karşı korumayı da kapsadığını ve yakın ve orta vadede öngörülen hedeflerin yetersizlikleri nedeniyle gelecekte karbon bütçesinde oluşacak daralmanın, müdahale benzeri ön etki yaratacağına karar vermiştir. Türkiye de, henüz bir beyan

²⁴⁶ Enerji sektörü emisyonları 2020 yılında, 1990 yılına göre %163,3, endüstriyel işlemler ve ürün kullanımı emisyonları ise 1990 yılına göre %190,5 artmıştır. TÜİK, *Sera Gazı Emisyon İstatistikleri 1990-2020 Haber Bülteni*, 30 Mart 2022.

²⁴⁷ TÜRKOĞLU ÜSTÜN, Yeşil Mutabakat, s. 351.

²⁴⁸ YURTCANLI DUYMAZ, s. 520.

²⁴⁹ TÜRKOĞLU ÜSTÜN, Yeşil Mutabakat, s. 354.

veya taahhüt haline dönüşmemiş olsa da 2053 için net sıfır hedefini açıklamıştır. 2030'a kadar öngörülen hedeflerin sınırlılığı ve Paris Anlaşması'nın 4. maddesinin gereği olan net sıfır hedefine ulaşmak için 2030'dan sonra çok ciddi tedbirler alınmasının gerekmesinin aslında Almanya'yla benzer bir duruma işaret edeceği düşünülebilir. Ayrıca, Alman hukukundan farklı olarak Türk hukukunda çevre hakkı, ekonomik ve sosyal haklar kapsamında yer alsa da, bir temel hak ve özgürlük olarak düzenlenmiştir. Anayasa'da çevresel varlıkların korunmasına yönelik birçok hüküm mevcut olup iklim değişikliğinin bunlar üzerindeki olumsuz etkilerine ve devletin bunları koruma ve geliştirme ödevine dayanılarak bir denetim yapılması da mümkündür. Anayasa Mahkemesi, “sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı[nın]; getirilecek kuralın ekonomik, bürokratik ve fiili yükümlülüklerle yol açacağı ve üretim faaliyetlerinin etkileneceği gerekçeleriyle vazgeçilecek haklardan” olmadığını vurgulamakta²⁵⁰; çevre hakkına ilişkin bazı kararlarında uluslararası sözleşmeleri ve esnek hukuk belgelerini dayanak olarak kullanabilmektedir²⁵¹.

Bununla birlikte, olası bir başvuruda, iklim değişikliğiyle mücadeleye ilişkin yasada öngörülen hedeflerin ve araçların, devletin temel hak ve

²⁵⁰ AYM, 24.5.2012, E. 2011/110, K. 2012/79, RG 21.7.2012- S. 28360.

²⁵¹ Mahkeme, Türk Ceza Kanunu'nun çevrenin kirletilmesi suçuna ilişkin düzenlemenin ilan tarihinden iki yıl sonra yürürlüğe girmesine ilişkin hükmünü iptal ederken esnek hukuk metni olarak kabul edilen Stockholm Bildirgesi'ni ve Dünya Doğa Şartı'nı Anayasa madde 90 kapsamında değerlendirmiş ve ilgili hükmün bunlara aykırı olduğuna hükmetmiştir. AYM, 12.6.2008, E. 2004/92 K. 2008/119, RG 5.11.2008- S. 27045. Anayasa Mahkemesinin ilgili hükmün yürürlüğünün durdurulması talebini reddettiği, kararını hükmün yürürlüğünden sonra verdiği ve dayanak olarak madde 56'yı kullanmaktan imtina ettiği unutulmamalıdır. Detaylı değerlendirme için bkz. SEMİZ Yasemin, “Anayasa Mahkemesi'nin Çevre Hakkı Perspektifi”, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 4(2) 2014, s. 39. Maden arama faaliyetlerinin ÇED kapsamı dışına çıkarılmasına ilişkin değişikliğin iptali davasında mahkeme düzenlemenin Dünya Doğa Şartı'na ve Stockholm Bildirgesi'ndeki çevre hakkının yanı sıra Anayasa madde 17 ve madde 56'ya aykırı olduğunu ifade etmiştir. Bkz. AYM, 15.1.2009, E. 2006/99 K. 2009/9, RG 8.7.2009- S. 27282. Son olarak, yatırım kararı alınmış projelerin çevresel etki değerlendirmesi dışına çıkarılmasına ilişkin düzenlemenin iptali davasında, Rio Bildirgesi'nin Anayasa md. 90/5 uyarınca Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından ÇED uygulamalarında dikkate alınmasının zorunlu olduğunu açıkça belirtmiştir. Bkz. AYM, 3.7.2014, E. 2013/89, K. 2014/116, RG 4.7.2015- S. 29406. Elbette bu örnekler, Anayasa Mahkemesinin özellikle çevre koruma-kalkınma çatışması bakımından Anayasa'nın çevrenin korunmasına ilişkin düzenlemelerine öncelik verdiği anlamına gelmemektedir. Anayasa Mahkemesinin denetim yetkisini çevresel kamu yararı aleyhine sınırladığı bazı kararlar için bkz. KABOĞLU/YANCI ÖZALP, s. 218-219.

özgürlükleri ve çevreyi koruma görevlerini yerine getirmesi bakımından yetersiz kaldığına ilişkin bir değerlendirme yapılmasında ilk sınır, yasa koyucunun takdir yetkisi olacaktır. Bu sınır ise ancak anayasal hak ve yükümlülüklerin kapsamlarının iklim değişikliğinin yarattığı tehdidi ciddiye alan bir yaklaşımla doldurulması sonrasında devletin harekete geçme ve tedbir alma yükümlülüğünün kabulü ve ihtiyat ilkesinin uygulanması ile aşılabilir. Olası bir denetimde, Türkiye'nin iklim değişikliği konusunda tarihsel sorumluluğu olan ülkeler arasında yer almamasının, ancak aynı zamanda gelişmekte olan bir ülke olarak karbon salımlarının yüksekliğinin birlikte dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekecektir. Burada yasama organının ihmalinin denetiminin anayasa yargıcının yetkisi dışında kabul edilmesi ve eksik düzenlemelerin denetimine ilişkin kısıtlar da göz ardı edilmemelidir. AYM, eksik düzenlemenin anayasaya aykırılığını çok sınırlı alanlarda kabul etmekte ve ağırlıklı olarak eşitlik ilkesine aykırılık²⁵² hallerinde bu sonuca ulaşmaktadır. Düzenlemedeki eksikliğin yasa koyucunun takdiri kapsamında değerlendirilmesi veya anayasaya aykırılık iddiasının kabulünün, kuralda yer alan hükmün ötesinde ve bu kuraldan bağımsız olarak yeni bir düzenleme yapılması sonucunu doğurması halinde AYM denetime yanaşmamakta olup²⁵³, eksik düzenlemenin tespitinin sonucu da ayrı bir tartışma konusudur. Buna göre iklim davalarında norm denetiminin etkili bir yol olarak kullanılmasında bazı engellerle karşılaşılması muhtemel olduğundan akla bir diğer araç olarak bireysel başvuru usulü gelebilir.

Türk hukukunda Alman hukukundan farklı olarak yasama işlemlerine karşı bireysel başvuru yapılamamaktadır. Dolayısıyla olası bir iklim yasasının ya da iklim değişikliğiyle mücadeleye ilişkin olarak herhangi bir yasal düzenleme yapılmamış olmasının insan haklarını ihlal edip etmediği, idari yargı yerleri önündeki sürecin tamamlanmasından sonra, etkili bir koruma sağlanamaması ihtimalinde değerlendirilecektir. Bireysel başvurunun konusu ise AİHS'nde güvence altına alınan haklarla sınırlandırılmıştır. Ekonomik ve sosyal haklar kapsamında düzenlenen sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı, AYM kararlarıyla da ortaya konulduğu üzere bireysel başvuru konusu edilemeyecek, medeni ve siyasi hakların kapsamlarını genişletmede ve içeriklerini belirlemede

²⁵² AYM, 4.11.1986, E. 1986/11, K. 1986/26, RG 22.2.1986- S. 19380 ; AYM, 27.3.2014, E. 2013/101, K. 2014/63, RG 22.07.2014- S. 29068.

²⁵³ AYM, 7.9.2016, E. 2016/158, K. 2016/150.

kullanılabilecektir²⁵⁴. Nitekim mahkeme, “*insan hakları ile çevrenin korunması arasında açık bir bağ olduğu*” düşüncesindedir²⁵⁵. AYM’nin şu ana kadar verdiği sınırlı sayıda karar, AİHM’nin ölçütlerini benimsediğini ve uyguladığını göstermektedir²⁵⁶²⁵⁷. Mahkeme, risklere ilişkin olarak bilimsel kesinlik aramakta olup belirsizliğin olduğu hallerde ihtiyat ilkesini uygulamamaktadır²⁵⁸. Olası bir başvuru bakımından ihtiyat ilkesi uygulandığında varılacak sonuçtan bağımsız olarak, ilk bölümde incelenen

²⁵⁴ AYM, 24.3.2016, *Hüseyin Tunç Karlık ve Zahide Şadan Karlık Başvurusu*, B. No: 2013/6587, RG 6.5.2016- S. 29704, § 43 ; AYM, Mehmet Kurt Başvurusu [GK], 25.2.2016, B. No: 2013/2552, RG 20.5.2016- S. 29717, § 46.

²⁵⁵ AYM, *Hüseyin Tunç Karlık ve Zahide Şadan Karlık Başvurusu*, § 51. Burada Anayasa Mahkemesinin iddiası “*çevre merkezli yaklaşım olarak da adlandırılabilir olan ve çevrenin kendi başına bir değer olarak korunması gerekliliğine işaret eden ekolojik yaklaşımın yerini, insan hakları ile çevrenin korunması arasında açık bir bağ olduğu düşüncesine bıraktığı*”dır. Anayasa Mahkemesinin bu önermesi, ekolojik yaklaşımla 1500’lerde kurulan modern devletten önceki anlayışı kastetmiyor ise gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Zira ekolojik ya da eko-merkezci yaklaşım, yapısal olarak “insan merkezci” olan ve insan haklarını anayasal hak olarak tanıyan modern hukuk sistemlerinde “geçmişte var olan” bir yaklaşım olmadığından yerini insan-merkezci yaklaşıma bırakması mümkün değildir. Bu yaklaşım bilakis yeni anayasacılık anlayışları içinde yer alan, geleceğe yönelik bir anlayıştır. Bkz. MAY/ DALY, s. 255-257. İnsan-merkezci anlayıştan çıkma olarak bu yeni anlayış uyarınca “*Anayasalar yalnızca insanla insan arasındaki bir toplumsal sözleşme olmaktan çıkmalı, sadece insanın hak ve özgürlüklerinin değil, doğanın ve ekosistemin de korunması, kirlenmesinin önlenmesi ve geliştirilmesi için devlet ve birey faaliyetlerini düzenleyen belgelere dönüşmelidir. Bunun için de insanların yanında hayvanların ve diğer doğal varlıkların haklarının olduğu kabul edilmeli ve bunlar anayasal güvence altına alınmalıdır*”. Bkz. KÖYBAŞI Serkan, *Ekolojik Krize Karşı Yeşil Anayasa*, Politika Notu, İstanbul Politika Araştırmaları Enstitüsü, 5 Nisan 2021, s. 5. Bunun yanında insanın çevre hakkını tanıyan mevcut anayasaların ekosistem bakış açısıyla okunmasına yönelik yaklaşım da ağırlık kazanmaktadır. Bkz. KABOĞLU/ “Anayasa’nın Ekosistem Açısından Okunması”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, 10 (20) 2021, ss. XI-XXII.

²⁵⁶ Nitekim mahkemeye göre “*çevresel rahatsızlığın, başvuruçunun özel ve aile yaşamı ya da konuta saygı hakkı üzerinde doğrudan bir etkide bulunması ve söz konusu çevresel kirliliğin belirtilen değerler üzerindeki etkisinin asgari bir şiddet derecesine ulaşması gerekmektedir*”. AYM, Mehmet Kurt Başvurusu, § 58.

²⁵⁷ Anayasa Mahkemesi Türk hukuku bakımından usuli haklar konusunda bir açılım yaratmış olup bu konuda AİHM içtihadını izleyerek Türkiye’nin imzalamadığı Aarhus Sözleşmesi’nde yer alan ilkelere atıf yapmaktadır. Bkz. AYM, *Mehmet Kurt Başvurusu*, § 65-66; TÜRKÖĞLU ÜSTÜN, Çevre Hakkı, s. 2582-2583. Bununla birlikte mahkemenin çevresel sorunlara ilişkin olarak yargısal başvuru güvencesini zayıflattığı kararları da mevcuttur. Bkz. KABOĞLU/YANCI ÖZALP, s. 246-252.

²⁵⁸ AYM, *Hüseyin Tunç Karlık ve Zahide Şadan Karlık Başvurusu*, § 86; AYM, *Fevzi Kayacan (2) Başvurusu*, 10.3.2015, B. No: 2013/6066, § 82. Ayrıca bkz. TÜRKÖĞLU ÜSTÜN, Çevre Hakkı, s. 2574.

kararlarda da görüldüğü üzere, iklim davalarında ihtiyat ilkesinin uygulanması etkili bir yargılama yapılması için elzemdir²⁵⁹. Bu sınırlara rağmen AYM'nin, çevre hakkının yaşam hakkı ve sağlık hakkıyla olan yakın ilişkisini, bu hakkın bugünkü nesillerden daha çok gelecek nesilleri ilgilendirdiğini ve kirliliği ve bozulmayı önleyici tedbirlere ağırlık verilmesi gerektiğini kararlarında vurgulayarak “sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı[nın]; getirilecek kuralın ekonomik, bürokratik ve fiili yükümlülüklerle yol açacağı ve üretim faaliyetlerinin etkileneceği gerekçeleriyle vazgeçilecek haklardan”²⁶⁰ olmadığını belirtmesi, olası iklim davalarında temel alınabilecek bir değerlendirmedir.

AYM'nin, çevre hakkının bir insan hakkı olarak kabul edilmediği bir sistemde, aralarında yargı yerlerinin de yer aldığı ulusal makamların takdir marjına müdahale etmeme kaygısıyla hareket eden AİHM'nin çizdiği sınırların ötesine geçmesi gerekmektedir. Mahkemenin, Anayasa'da yer alan temel hak ve özgürlüklerin iklim değişikliğinden korunmayı da güvence altına aldığı yönünde bir yaklaşımı benimsemesi ihtimalinde, yasa koyucunun öngöreceği azaltım hedeflerinin devletin temel hak ve özgürlüklerin korunmasına ilişkin pozitif yükümlülüğü karşısında yeterliliğine ilişkin bir denetim yapması hukuken pekâlâ mümkündür. Bu aşamaya elbette idari yargı yerleri önünde etkili bir hukuki koruma sağlanamaması ihtimalinde gelinecektir.

2. İdarenin Tasarruflarının Hukuka Uygunluğunun İdari Yargı Yerlerince İncelenmesi

Türkiye'nin uluslararası taahhütlerine uygun bir biçimde hedeflerin ve alınacak tedbirlerin bir iklim yasasıyla düzenlendiği bir sistemde, Fransa örneğinde görüldüğü üzere idare yargıcı da yargısal denetimde daha rahat hukuki dayanak bulacaktır. Yasa koyucunun veya düzenleme konusuna göre Cumhurbaşkanının düzenleme yapmaması veya yapılan düzenlemelerin gerçek bir iklim politikası oluşturma bakımından yetersiz kalması ihtimalinde ise idare yargıcının idarenin genel olarak iklim değişikliğini sınırlama ve bu çerçevede sera gazı salımlarını azaltma yükümlülüğünün olduğuna karar vermesinin ve denetim yapmasının mümkün olup olmadığının üzerinde durulmalıdır.

²⁵⁹ Nitekim AİHM, çevre konusunda sınırlı da olsa ihtiyat ilkesini uygulamıştır. Bkz. AİHM, 6.7.2009, Tatar/ Romanya, B No: 67021/01, § 120.

²⁶⁰ AYM, *Tunç Karlık ve Zahide Şadan Karlık Başvurusu*, § 49; AYM, *Mehmet Kurt Başvurusu*, § 52.

Bu ihtimalinde idare yargıcının yasa koyucuyu harekete geçmeye zorlama yetkisi yoktur²⁶¹. Ayrıca Anayasa'nın 123. maddesiyle öngörülen idarenin kanuniliği ilkesi uyarınca yasayla düzenlenmemiş bir alanda idarenin tasarrufta bulunması, tasarrufun içeriğinden bağımsız olarak hukuka aykırı olacaktır. Burada bir diğer ihtimal, mevcut yasal düzenlemelerde ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinde öngörülen görevlere dayanılarak idari düzenleme yapılması olabilir. Yetkiye ilişkin bir sorun olmaması halinde yargısal denetimde iklim değişikliğini önleme yükümlülüğünün dayanağı olarak başvurulabilecek araçlar; devletin çevre hakkını ve diğer temel hak ve özgürlükleri etkili bir şekilde koruma yükümlülüğü, Paris Antlaşması ve Ulusal Katkı Beyanı olabilecektir. Danıştay, uluslararası antlaşmaları, bunların hukuki değerleri ve normlar hiyerarşisindeki yerleri konusunda açıkça bir değerlendirme yapmaksızın²⁶², hatta kimi hallerde normatif değerine ve doğrudan uygulanma kabiliyetlerine bakmaksızın Anayasa madde 90 anlamında uluslararası sözleşme olarak kabul etmekte ve kararlarında hukuki dayanak olarak kullanabilmektedir²⁶³.

Ancak, dayanak olarak kullanılabilir bir yasal düzenlemenin yokluğunda yargısal denetimin, özellikle sera gazı salımlarının azaltılması konusunda etkili olabilmesi hayli güçtür²⁶⁴. Kaldı ki, yukarıda da açıklandığı üzere, olası tedbirler temel hak ve özgürlüklere müdahale oluşturduklarından olası idari tasarrufların yasal dayanaktan yoksun oldukları söylenebilecektir. Bununla birlikte, *Association Oxfam France* kararına konu olan üretimde yenilenebilir enerji payının ve enerji verimliliğinin artırılması konuları Türk hukukunda düzenlenmiş alanlar

²⁶¹ GÖKALP ALICA Süheyla Suzan, "İklim Davaları" in *İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet*, İklim Değişikliği Alanında Ortak Çabaların Desteklenmesi Projesi (iklimİN), İklim Değişikliği Eğitim Modülleri Serisi: 16, s. 57.

²⁶² YEŞİLYURT Nazile İrem, "Danıştay Kararlarında Uluslararası Antlaşmaların Normatif Değeri", *İnsan Hakları Yıllığı*, 32 2014, s. 26.

²⁶³ Danıştay, yukarıda da aktarılan bazı kararlarının gerekçelerinde hukuken bağlayıcı olduğu kabul edilmeyen ancak çevre hukukunun ilkeleri bakımından temel kaynaklardan olan Rio Bildirgesi'ni dayanak olarak kullanmaktadır. Bkz. DİDDK, 19.6.2017, E. 2015/2826 K. 2017/2636; Dan.13D, 22.5.2015, E. 2011/2352 K. 2015/1943.

²⁶⁴ Danıştay yukarıda (III/A) zikredilen kararlarında uluslararası antlaşmalara atf yapmış ve Anayasa'nın 56. maddesinin kapsamını geniş yorumlamış ise de her iki davada da yasal bir düzenleme mevcuttur. Danıştay bu kararlarından bazılarında Anayasa madde 90/5'e dayandığı normları sıralarken yer vermekle birlikte somut dava konusu bakımından yasal düzenlemeyle uluslararası sözleşme arasında çatışma olup olmadığını incelememektedir. Yine de uluslararası belgenin çevre hakkına yer veren düzenlemesini, en azından somut dava bakımından, madde 90/5 kapsamında değerlendirdiği sonucuna varmak mümkündür.

olduğundan; keza örneğin Anayasa madde 169'un gereği olarak yutak alanları olan ormanların korunmasına yönelik yasal ve idari düzenlemeler olduğundan, bu düzenlemelerin iklim değişikliğiyle mücadele yaklaşımı ile dava konusu yapılabilmesi ve bu suretle iklim değişikliğiyle mücadele hedefinin gündeme getirilmesi mümkündür.

İklim değişikliğinin azaltılmasına ilişkin hedefleri ve tedbirleri öngören bir yasal çerçevenin oluşturulması sonrasında ise olası bir iklim davasının konusunu, idarenin yasayı uygulama konusunda hareketsiz kalması, yürürlüğe koyduğu genel düzenleyici işlemlerin eksikliği veya yetersizliği ve öngördüğü tedbirlerin yasayla belirlenen hedeflerin gereklerini karşılamaması oluşturabilir. İYUK madde 2 uyarınca bu hukuka aykırılıklar iptal davası (1) veya tam yargı davası (2) yoluyla yargı önüne taşınabilecektir.

a. İptal davası bakımından

İdarenin düzenleyici işlemine karşı, olası bir iklim yasasıyla öngörülen yükümlülüklerin yerine getirilmediği gerekçe gösterilerek dava açılması, davanın akıbetinden bağımsız olarak mümkündür. Davanın konusu ister sera gazı salımlarının azaltılmasına ilişkin yükümlülükler, ister özel yükümlülükler olsun, iptal davasına konu olabilecek işlemin, İYUK madde 14 uyarınca kesin ve yürütülmesi gereken bir işlem niteliğinde olması aranacaktır. İdarenin sera gazı salımlarının azaltılmasına yönelik tedbirleri, örneğin içerik bakımından bağlayıcı ve zorlayıcı olmayan eylem planları veya strateji belgeleri ile öngörmesi halinde, bunların iptal davasına konu edilmeleri mümkün olmayacaktır²⁶⁵. Elbette bu yönde bir düzenleme tekniğinin benimsenmesi, Türkiye'nin uluslararası yükümlülüklerine de aykırılık oluşturacaktır.

İdarenin yasayla düzenlenmiş bir alanda hiç düzenleme yapmaması ihtimalinde ortada bir işlem olmayacağından doğrudan iptal davası açılması mümkün değildir²⁶⁶. Ayrıca idarenin işlem yapıp yapmama veya ne zaman harekete geçeceğine karar verme konusunda takdir yetkisi mevcut olup buradaki tercihinin isabetli olup olmadığı yargı yerlerince tartışılmasının yerinelik denetimi kapsamına girdiği kabul edilmektedir²⁶⁷. Ancak yasanın uygulanması idarenin düzenleme yetkisini kullanmasını gerektiriyorsa veya yasada idarenin ilgili konuda düzenleme yapmasına ilişkin hüküm varsa

²⁶⁵ GÖKALP ALICA, s. 68.

²⁶⁶ ULUSOY Ali D., *Yeni Türk İdare Hukuku*, 4. Bası, Yetkin Yayınları, 2021, s. 295; ÇAĞLAYAN Ramazan, *İdari Yargılama Hukuku*, 11. Bası, Seçkin, Ankara 2019, s. 535.

²⁶⁷ YILDIRIM Turan/ FİŞ ÜSTÜN Gül, *Açıklamalı- Notlu İdari Yargılama Usulü Kanunu*, On İki Levha, İstanbul 2020, s. 62.

düzenleme yapma konusunda bağlı yetkiden söz edilebileceğinden, idareye başvurarak işlem tesisi sağlanabilecektir²⁶⁸. İYUK madde 10'un ilk fıkrası uyarınca “*ilgililer, haklarında idari davaya konu olabilecek bir işlem veya eylemin yapılması için idari makamlara başvurabilirler*”. Bu hükümde işlem türüne ilişkin bir sınır getirilmemiş olması karşısında, ilgililerin haklarının tanınması bir düzenleme gerektiriyorsa, idareye yasayla öngörülen yükümlülüklerini yerine getirmesi için düzenleme yapması yönünde bir başvuru yapmaları mümkündür²⁶⁹. İdarenin başvuru reddetmesi üzerine iptal davası açılabilir; iptal kararı verilmesi ihtimalinde ise idarenin yargı kararını uygulayarak düzenleme yapma yükümlülüğü doğacaktır²⁷⁰. İYUK madde 10, “*idarenin cevaplamadığı taleplere karşı dava açılabilmesini düzenlediğine göre; zımnî ret işlemlerinin iptaline ilişkin yargı kararları da idareyi işlem yapmaya zorlar niteliktedirler*”²⁷¹. Ancak düzenleyici işlemler bakımından, idareden kural koyucu bir işlem yapmasının talep edilip bu talebin reddi iptal davasına konu edildiğinde Danıştay'ın idarenin düzenleme yapmaya zorlanamayacağına, aksinin kabulünün idari işlem veya eylem niteliğinde yargı kararı verme yasağına aykırı olacağına ilişkin kararları mevcuttur²⁷². Oysa burada iptal kararıyla bir kural konulmamakta, idarenin hareketsizliğinin hukuka aykırılığı tespit edilmekte; sonuç olarak idarenin

²⁶⁸ ATAY Ender Ethem, “İptal Davasının Nitelikleri ve İptal Kararının Uygulanması”, in *Danıştay ve İdari Yargı Günü 139. Yıl Sempozyumu*, Danıştay Matbaası, Ankara 2008, s. 45. Yazar bu değerlendirmeyi eksik düzenlemelere ilişkin olarak yapmakta ise de, bağlı yetkinin olması halinde hiç düzenleme yapmama ya da düzenleme yapıp da eksik olduğu iddia edilen kısma ilişkin düzenleme yapmama arasında kuramsal anlamda bir fark olmadığından düzenleme olmaması ihtimalinde de aynı argümanın geçerli olduğu düşünülmektedir.

²⁶⁹ KARAHANOGULLARI Onur, *İdari Yargı. İdarenin Hukuka Zorlanması (Yargı Kararlarına Dayalı Bir İnceleme)*, Turhan Kitabevi, Ankara 2019, s. 456; BÜLBÜL Erdoğan, *İdari İşlemlerin Yürürlükten Kaldırılması*, Beta, İstanbul 2010, s. 95. Bülbül, uygulamada 10. maddenin birel işlemlerle ilgilendirildiğini tespit etmekle birlikte, ilgililerin bir düzenleyici işlemle menfaatlerinin veya haklarının ihlal edilebilmesi karşısında düzenleyici işlem yapması için idareye başvurabileceklerini ve bu hususun madde 11 kapsamında daha da belirgin olduğunu ifade etmektedir.

²⁷⁰ ULER Yıldırım, *İdari Yargıda Yargı Kararlarının Sonuçları*, Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s. 82; KARAHANOGULLARI, s. 95.

²⁷¹ YILDIRIM/ FİŞ ÜSTÜN, s. 62.

²⁷² Dan5D, 15.11.1977, E. 1974/2691, K. 1977/5440, DD, S. 30-31, 1978, s. 203, aktaran KARAHANOGULLARI, s. 158.

düzenleme yapma konusunda zaten var olan yükümlülüğü artmakta ve nitelik değiştirmektedir.²⁷³

İklim değişikliğiyle mücadele kapsamında bir düzenleme yapılması ihtimalinde, bu işlem yasada öngörülen hedefleri karşılamada yetersiz kaldığı gerekçe gösterilerek iptal davasına konu edilebilir. Düzenlemede eksiklik olması ihtimalinde, idari yargı yerinin yukarıda anayasallık denetiminde de kısaca değinilen eksik düzenleme nitelmesi yaparak işlemi denetlemesi mümkündür.²⁷⁴ Bir diğer olasılık ise iklim değişikliğine yönelik politikaların bilimsel gelişmelere göre uyarlanması ve yeni verilerin dikkate alınması gereği nedeniyle²⁷⁵ veya yasayla daha iddialı salım azaltım hedeflerinin öngörülmesi sonucunda düzenleyici işlemin sonradan eksik hale gelmesidir.

Danıştay'ın eksik düzenlemelerin denetimine ilişkin kararları ağırlıklı olarak bazı kategorilerin düzenleyici işlemlerle belirlenen statüler kapsamında yer almadığı halleri konu edinmekte olup bunların yargısal denetiminde çoğunlukla eşitlik ilkesi dayanak olarak kullanılmaktadır.²⁷⁶ Ancak sınırlı da olsa çevre ve imara ilişkin bazı kararlarda, yasanın gereklerinin dava konusu işlemde gözetilmemesi eksik düzenleme kapsamında değerlendirilmektedir. Örneğin çevre düzeni planında,

²⁷³ Zira idarenin iptal kararı sonrasında düzenleme yapmaması artık yargı kararını uygulamama anlamına gelecektir. KARAHANOGULLARI, s. 158, 456.

²⁷⁴ Bu ihtimalde düzenlenmeyen kısım bakımından boşluk olduğundan, olmayan düzenlemeye doğrudan dava açılması teorik olarak mümkün olmamakla birlikte Danıştay bazı hallerde bu talepleri kabul etmektedir. Burada hiç düzenleme olmaması haliyle benzer şekilde idareye başvuru yapılması gerekli görülmekte ise de bu başvurunun niteliği (İYUK madde 10 başvurusu mu, madde 11 başvurusu mu olduğu) tartışmalıdır. Ortada bir düzenleme olduğundan yola çıkılarak idareye yapılacak olası başvurunun madde 11 başvurusu olarak kabul edilmesi halinde, dava süresinin geçmiş olması karşısında eksik düzenlemenin denetimi mümkün olmayacaktır. Bu konuda bkz. YALÇIN, 78-83.

²⁷⁵ Bu durum elbette ilgili değişikliğin yasal düzenleme gerektirmemesi halinde söz konusudur. Aksi takdirde düzenlemede değişiklik yapılması yasallık ilkesine zaten aykırı olacaktır. Uyarlanma ilkesinin düzenleyici işlemin kaldırılması ve değiştirilmesiyle ilişkisi hakkında bkz. BÜLBÜL, s. 31-34.

²⁷⁶ ULUSOY, İdare Hukuku, s. 294-295; ayrıca bkz. YALÇIN, s. 5. Bazı kategorilerin kapsam dışı bırakılması, yönetmeliğin düzenlediği faaliyetin gereklerine aykırı görülerek eksik düzenleme kapsamında değerlendirilmekte ve iptal kararı verilebilmektedir. Örneğin su yapılarının temellerinin incelenmesi için oluşturulacak kurulda jeofizik mühendislerine yer verilmemesi, ilgili süreçte bu uzmanlık alanına asli derecede ihtiyaç duyulacak çalışmalar yapılacak olması nedeniyle hukuka aykırı bulunmuştur. Bkz. Dan10D, 17.11.2020, E. 2015/2736, K. 2020/5020. Bu gibi değerlendirmeler, iklim değişikliğiyle mücadeleyi konu edinen düzenlemelerde benzer eksiklikler olması halinde iklim davaları bakımından da geçerli olabilecek niteliktedir.

Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmalarla koruma altında olan türlerin yaşam alanlarının korunması amacıyla alt ölçekli planları yönlendirecek nitelikte ve bu alanların korunması amacıyla temel ilke ve politikaları içerecek plan hükümlerinin oluşturulmamış olması, Danıştay tarafından eksik düzenleme nedeniyle hukuka aykırı kabul edilmiştir²⁷⁷. Elektronik haberleşme istasyonlarına ilişkin olarak, şu anda yürürlükte olan düzenlemeler öncesinde verilen bazı kararlarda da benzer bir yaklaşım izlenmiştir. Danıştay, Anayasa'nın 56. maddesine dayanarak, mevzuatta baz istasyonlarının kurulacakları yer dikkate alınmak suretiyle bir düzenleme yapılmamasını eksik düzenleme olarak değerlendirmiştir²⁷⁸. Buna göre iklim değişikliğinin önlenmesine yönelik bir düzenlemenin, örneğin karbon bütçesinin yıllık kullanımına ilişkin bir kuralın, devletin yükümlülükleri bakımından yetersiz kalması ihtimalinde iptalinin sağlanması mümkündür. Zira idareye yasayla takdir yetkisi bırakılmış olsa da, bu yetki kamu yararı - somut örnekte küresel ısınmanın sınırlanması- amacıyla tanındığından ve idarenin şaşmaz ve yanılmaz biçimde²⁷⁹ kamu yararını gerçekleştirdiği söylenemeyeceğinden, konunun idari yargının denetim yetkisi içinde kaldığı sonucuna varılabilecektir.

İdarenin olası bir düzenlemesinin iptali halinde kararın gerekçesi idare tarafından hukuka uygun bir işlem tesis etmek için dikkate alınmalıdır. Yargıç ayrıca idareyi tesis edeceği işlem konusunda yönlendirebilmekte²⁸⁰, hatta idareye yol göstermesi teşvik edilmektedir²⁸¹. Buna karşılık Türk idare hukukunda idare yargıcının idareye emir ve direktif veremeyeceğinin kabul

²⁷⁷ Dan.6D, 17.2.2020, 2016/1179, K. 2020/13032, DD, S. 121, s. 69.

²⁷⁸ DİDDK, 18.12.2008, E. 2005/2403 K. 2008/2286 (Lexpera).

²⁷⁹ YILDIRIM/ FİŞ ÜSTÜN, s. 57.

²⁸⁰ Danıştay, Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği'nin asansör uygulama projelerinin hazırlanmasına ilişkin hükmündeki "elektrik mühendisi veya elektrik elektronik mühendisi ve makina mühendisince birlikte" ibaresinin, elektronik mühendislerine yer verilmediğinden eksik düzenleme nedeniyle iptaline karar verdikten sonra şu ifadeleri kullanmaktadır: "(...) *anılan iptal kararının yerine getirilmesi aşamasında davalı idarece davacının, Makine Mühendisleri Odasına kayıtlı imalat, mekatronik, üretim mühendislerinin de anılan düzenlemede yer alması gerektiğine dair iddiasının da göz önüne alınarak yeniden düzenleme yapılacağı tabidir.*" D6 D. 3.2.2021, E. 2017/4842 K. 2021/1091 (Lexpera).

²⁸¹ ULER, s. 114; KAYA, *İdarenin Takdir Yetkisi ve Yargısal Denetimi*, On İki Levha, İstanbul 2021, s. 195. Eksik düzenlemenin iptali halinde idarenin eksik bırakılan konuyu kuralın kapsamına sokmak durumunda olması ve bu durumun yargısal emirle benzerliği hakkında bkz. KARAHANOGULLARI, s. 775-776. Eksik düzenlemenin kısmi iptalinin eşitlik ilkesi bakımından doğurabileceği sakıncalar ve konunun idarenin takdir yetkisi bakımından değerlendirilmesi için bkz. YALÇIN, s. 45-47.

edilmesi, iklim davalarının temel gayesi olan idarenin harekete geçirilmesi bakımından temel bir sınır oluşturmaktadır.

Yargısal emir verilememesi, genellikle Fransız öğretisine ve Devlet Konseyi kararlarına dayanılarak bir idare hukuku kuralı olarak sunulmaktadır²⁸². Gerçekten de, özellikle yargı kararının uygulanmasının ötesine geçerek davanın esasına ilişkin olarak yargısal emir verilmesi Fransız hukukunda genel bir yasak olarak ifade edilegelmiştir²⁸³. Ancak yukarıda yapılan açıklamaların da gösterdiği üzere son yıllardaki gelişmeler ışığında, Fransız hukukunda idare yargıcının idareye emir veremeyeceğine dair mutlak ve genel bir kuralın varlığı sorgulanabilir hale gelmiştir²⁸⁴. İdareye emir verme yasağına ilişkin kural, kuvvetler ayrılığı ilkesine de dayandırılmakla birlikte²⁸⁵ kuvvetler ayrılığının bu şekilde anlaşılmasının aslında tarihsel bir temeli olan adli ve idari makamların ayrılığı ilkesinin bir yansıması olduğu ve hukuk devleti ilkesinin gelişmesi karşısında bu yasağın aşılması gerektiği savunulmaktadır²⁸⁶. Kaldı ki iptal davası objektif nitelikli bir dava olmakla birlikte, adil yargılanma hakkı kapsamında etkili yargısal korunma bekleyen kişiler tarafından açılmakta olup bugün idari yargının işlevinin idarenin hukuka uygunluğunu sağlamakla sınırlı olmadığı, bireylerin hak ve menfaatlerini korumayı da kapsadığı kabul edilmektedir²⁸⁷. Bu nedenle, yargısal emir yasağının dayanağı, teoriden ziyade pozitif hukukta aranmalıdır.

²⁸² GÖZLER, s. 1334.

²⁸³ CHAPUS, s. 971-973.

²⁸⁴ Kaldı ki Fransız hukukunda ayrıca, yargıcın idarenin yerine geçerek karar verdiği objektif tam yargı davaları da mevcuttur. Hukuka aykırı olduğu iddia edilen bir işleme karşı açılan bu davalarda, “*davaya konu edilen idari işlem, hak ihlaline yol açtığı iddia edilen bir işlem olup, yargıçtan, objektif hukuki durumun belirlenmesi suretiyle idari işlemle ihlal edildiği iddia edilen hakkın ilgisine tanınması talep edilmektedir*”. ÖZTÜRK K. Burak, “Fransa ve Türkiye’de Uluslararası Koruma Statüsü Değerlendirme İşlemlerinin Yargısal Denetimi”, Ankara Barosu Dergisi, 77 2019, s. 110. Objektif tam yargı davası şeklinde görülen uyuşmazlıklar için bkz. *Ibid.*, s. 242-247; KAPLAN Gürsel, *İdari Yargılama Hukuku*, 5. Bası, Ekin Yayınevi, Bursa 2019, s. 191-194.

²⁸⁵ Candan, olumsuz işlemin iptali halinde idarenin yeni bir yükümlülük altına girdiğini ortaya koyarak bu ihtimalde iptal kararının etkisini talimata benzetmekle birlikte, yargı yerlerince idareye talimat verilmesinin kuvvetler ayrılığı ilkesi tarafından yasaklandığını öne sürmektedir. CANDAN Turgut, *Açıklamalı İdari Yargılama Usulü Kanunu*, 8. Bası, Yetkin Yayınları, Ankara 2020, s. 811. Ayrıca bkz. ATAY, İptal, s. 41.

²⁸⁶ ÖZTÜRK, s. 114, dn. 40. Nitekim bütün demokratik gelişmiş ülkelerde, aralarında yargısal emrin de yer aldığı, idari yargı kararlarının uygulanmasını sağlayan araçlar geliştirilmektedir. Bkz. YAŞAR, s. 160.

²⁸⁷ ATAY, İptal, s. 36.

Anayasa madde 125/4'e göre “Yargı yetkisi idari eylem ve işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimiyle sınırlı olup hiçbir surette yerindelik denetimi şeklinde kullanılamaz. Yürütme görevinin kanunlarda gösterilen şekil ve esaslara uygun olarak yerine getirilmesini kısıtlayacak, idari eylem ve işlem niteliğinde veya takdir yetkisini kaldırarak biçimde yargı kararı verilemez”. Benzer bir düzenlemeye, İYUK madde 2/2’de yer verilmiştir²⁸⁸. Anayasa’nın 125. maddesinin kapsamı ve anlamı tartışmalı da olsa genel kabul, yargısal emir yasağının bu hükümlere dayandığıdır²⁸⁹. Maddede geçen “yargı yetkisinin yerindelik denetimi şeklinde kullanılması yasağı”, “yürütme görevinin kanunlarda gösterilen şekil ve esaslara uygun olarak yerine getirilmesini kısıtlama yasağı” ve “idari işlem niteliğinde veya takdir yetkisini kaldırarak biçimde yargı kararı verme yasağı”nın ise farklı olguları ifade edip etmedikleri ve ne anlama geldikleri öğretilerde sorgulanmaktadır²⁹⁰.

Yerindelik denetimi yasağı, aslında yargıcın denetim yetkisinin kapsamına, idarenin takdir yetkisinin denetiminin sınırına ilişkin bir olgudur. Ancak Danıştay, hukuka uygunluk denetimi ve yerindelik denetimi konusunu, yargı denetiminin kapsamıyla sınırlı olarak ele almamaktadır. Yüksek mahkemenin ifadesiyle “(...)idari yargı yetkisi, idari eylem ve işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimi ile sınırlıdır. İdari işlemler üzerindeki hukuka uygunluk denetimi ise, hukuka aykırı görülmesi halinde işlemin iptali; uygun görülmesi halinde de, davanın reddi yolunda karar alınmasını gerektiren bir yargısal denetim türüdür. (...) işlemi yargılanan idarenin yapması gereken konusunda talimat niteliği taşıyan hüküm kurulması, (...) Anayasanın ve İdari Yargılama Usulü Kanununun, yukarıda sözü edilen, maddelerinde idari yargıç için getirilmiş olan yasaklamalara

²⁸⁸ Madde 2/2: “İdari yargı yetkisi, idari eylem ve işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimi ile sınırlıdır. İdari mahkemeler; yerindelik denetimi yapamazlar, yürütme görevinin kanunlarda ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinde gösterilen şekil ve esaslara uygun olarak yerine getirilmesini kısıtlayacak, idari eylem ve işlem niteliğinde veya idarenin takdir yetkisini kaldırarak biçimde yargı kararı veremezler”.

²⁸⁹ ATAY, İptal, s. 43-44. Bu düzenlemelerin yargısal emir yetkisiyle bir ilgisi olmadığı konusunda bkz. YAŞAR, s. 193.

²⁹⁰ Yaşar, Zabunoğlu’nun, takdir yetkisini kaldırarak biçimde yargı kararı verilemeyeceği hükmünün adil yargılanma hakkını zedelediği ve yürütme görevini kısıtlayacak biçimde yargı kararı verilemez hükmünün ise talihsiz ve gereksiz olduğu görüşlerini aktarmakta (s. 98); kendisi de yürütme görevinin hukuka uygun bir şekilde yerine getirilmesini sağlayan yargıcın, kararlarıyla yürütme görevini kısıtlamış sayılmasının anlaşılabilir bir ifade olduğunu belirtmektedir, YAŞAR, s. 180.

da aykırıdır”²⁹¹. Danıştay uygulamasında idarenin işlem yapmaya zorlanması, idarenin yerine geçme ve yerindelik denetimi olarak değerlendirmektedir²⁹². Yargısal emir verilmesinin, idare yargıcının idari işlem niteliğinde yargı kararı veremeyecek olması nedeniyle de mümkün olmadığı ifade edilmektedir. İdari işlem niteliğinde karar verilememesi, mahkemenin işlemi iptal ettikten sonra yerine yeni bir işlem tesis edemeyecek olmasını ifade eder²⁹³. Oysa yargısal emir veren yargıç, idarenin yerine geçerek işlem tesis etmemektedir. İdarenin yetkisinin bağlı olduğu bir durumda idarenin yapacağı işlemin hükümde gösterilmesi, idarenin yerine geçme anlamına gelmez; zira işlemi yine idare yapacaktır. İdarenin takdir yetkisinin olması ihtimalinde ise yargısal emirle idareye -üst normlar gerektiriyorsa- işlem yapmasının emredilmesi de tek başına idarenin yerine geçme olarak düşünülmemelidir. Zira her ne kadar aksi kabul görüyorsa da²⁹⁴, yargı kararının uygulanması amacıyla yargısal emir verilebileceği²⁹⁵; bu şekilde verilen bir yargısal emrin, aslında hükmün gerekçesinin hüküm fıkrasına konulmasından ibaret olduğu ileri sürülebilir²⁹⁶. Ancak yargıç, idarenin takdir yetkisini ortadan kaldıracak şekilde karar veremeyeceğinden, yargısal emir içerik yönünden idarenin takdir yetkisini kaldıracak nitelikteyse, Anayasa madde 125/4 ve İYUK madde 2’deki yasağa aykırı bir karar verilmiş olacaktır.

Bununla birlikte, Türk hukukunda yargısal emir açık bir düzenlemeyle öngörülmediğinden idare yargıcının, verdiği kararların uygulanmasını sağlama

²⁹¹ Yargısal emri kategorik olarak reddeden Danıştay’a göre idari işlemin iptalinin gereklerine uygun işlemin tesisi, normatif düzenlemeler yanında “İdari Rejim kuralları” çerçevesinde idareye ait bir yetkidir. Talimat niteliği taşıyan hüküm kurulması, “İdari Yargının iki yüzyıllık geçmişinin kazanımı olan, yargı kararıyla idareye talimat verilemeyeceği yolundaki kurala aykırı[dır]”. Bkz. D7D, 25.1.2007, E. 2006/1873, K. 2007/138, aktaran YILDIRIM/ FİŞ ÜSTÜN, s. 85-86.

²⁹² YILDIRIM/ FİŞ ÜSTÜN, s. 47.

²⁹³ ÇAĞLAYAN, s. 225.

²⁹⁴ Farklı yönde bir değerlendirme için bkz. ATAY, İptal, s. 43-44. Yazar, anayasal bir ilke olan yargı kararlarının gerekçeli olması gerekliliği dolayısıyla dava konusu işlemin iptalinde ve iptal nedeninin ortaya konulmasında, idarenin hukuken yapması gerekeni yapmadığının gösterilmesinin ve teferruatlı bir biçimde açıklanmasının idareye verilen bir emir olarak anlaşılmasını gerektiğini ifade etmektedir.

²⁹⁵ ULER, s. 115.

²⁹⁶ ÇAĞLAYAN, s. 538. Yargısal emir yetkisinin yargılama yetkisi kapsamında olduğu konusunda bkz. *Ibid.* Yargısal emir yetkisinin bu nedenle ayrıca yasal düzenlemeye bağlanmasının gerekmediği hakkında bkz. YAŞAR, s. 190.

konusunda kendini kısıtlaması nedeniyle etkisiz kalmaktadır²⁹⁷. Sistemik iklim davalarına ilişkin kararlarda verildiği şekliyle bir yargısal emir olanağının Türk hukukunda mevcut olmaması karşısında, yargısal korumanın tam yargı davası yoluyla talep edilmesi ihtimali üzerinde durulmalıdır²⁹⁸.

b. Tam yargı davası bakımından

Tam yargı davasında öncelikle İYUK md. 2’de ehliyet koşulu kapsamında davacının hakkının muhtel olup olmadığı incelenecektir. İklim değişikliğinin sonuçları yukarıda incelenen davalarda da görüldüğü üzere bireylerin anayasalarla ve bölgesel sözleşmelerle güvence altına alınan haklarına müdahale teşkil ettiğinden²⁹⁹ iklim davalarında ehliyet geniş yorumlanmalıdır. Esastan incelemeye geçildiğinde ise, idarenin faaliyetinin ya da olası hareketsizliğinin asli sorumluluk esasları olan hizmet kusuru teşkil edip etmediği değerlendirilecektir.

Genellikle Duez’in üçlemesi benimsenerek hizmetin kötü işlemesi, geç işlemesi veya hiç işlememesi olarak formüle edilen hizmet kusuru³⁰⁰, idarenin kusurlu sorumluluğunu ifade etmek için kullanılır. Kusurlu

²⁹⁷ Yaşar’ın ifadesiyle “*Türk idare yargıcının, sürekli biçimde, idarenin yerine geçmek ya da idari işlem veya eylem niteliğinde karar almak yaşağını takıntı haline getirerek, kendi kendine daraltılmış bir alanda görev yaptığı açıktır. Oysa yargıç, egemenlik yetkisini kullanmak adına Anayasadan aldığı yetkinin farkında olarak, yetkilerini gereği gibi kullanmak konusunda kararlı olmalı, idarenin kurnazlıklarını yakından bilebilmenin rahatlığıyla, idareyi kolaylıkla kararlarına uymaya zorlayacak araçlar geliştirebilmelidir*”. YAŞAR, s. 158-159.

²⁹⁸ Burada, doğrudan iklim değişikliğine yönelik olmayan düzenlemelerin de Türkiye’nin Paris Anlaşması’na taraf olarak verdiği taahhütlerle uyumlu olmaları gerektiği hatırlatılmalıdır. Dolayısıyla Türkiye’nin sera gazı azaltım taahhüdünü tehlikeye düşürecek ya da sektörel hedeflerle uyumsuz olan bir düzenlemenin, bu gerekçelerle iptal davasına konu edilebilmesi mümkündür. Ayrıca İYUK madde 7/4 uyarınca iklim değişikliği hedefleriyle uyumsuz olan bir projeye ilişkin işlemin iptal davasına konu edilmesi sırasında, bu işlemin dayandığı düzenleyici işlemin iptali de talep edilebilecektir. Bu davaların başarıya ulaşma ihtimali, mevcut hukuki araçların sınırlılığı nedeniyle iklim değişikliğiyle mücadeleyi bütüncül olarak sorgulamayı amaçlayan davalardan daha yüksektir. Bkz. GÖKALP ALICA, s. 57.

²⁹⁹ İklim değişikliği yukarıda zikredilen hakların yanı sıra kapsamında su hakkının, beslenme hakkının ve barınma hakkının yer aldığı temel hakların karşılanmasını ve yeterli yaşam standardı hakkını etkilemekte, bu etkiler dezavantajlı gruplarda daha da kuvvetli olmaktadır. Bkz. YURTCANLI DUYMAZ, s. 496-505.

³⁰⁰ DUEZ Paul, *La responsabilité de la puissance publique (en dehors du contrat)*, Dalloz, Paris 1938, s. 27-40; DURAN Lütfi, *Türkiye İdaresinin Sorumluluğu: Sorumluluğun Temeli ve Sebepleri, Sorumluluğa Yol Açan Olgular*, TODAİE Yayınları, Ankara 1974, s. 28.

sorumluluk ise, mevcut bir yükümlülüğün yerine getirilmemesi halinde ortaya çıkar³⁰¹. Sistemik iklim davalarında idarenin düzenlemelerinin ve aldığı tedbirlerin iklim değişikliğiyle mücadelede yetersiz kalması tartışıldığından, idarenin düzenleme yapmadığı veya tedbir almadığı alanla ilişkili olarak hareketsizliğinden söz edilecektir. Bilindiği üzere, idarenin sadece eylemlerinin değil, daha çok eylemsizliğinin zarara neden olduğu ve bu zararın tazmin edilmesi gerektiği kabul edilmektedir³⁰². İdarenin sera gazı salımını azaltım yükümlülükleri konusunda hareketsiz kalması, gerekli standartları belirlememesi veya aldığı tedbirlerin yetersizliği, hukuka aykırılık olarak değerlendirilebilecektir³⁰³.

İklim davalarında özellikle sera gazı azaltım hedeflerinin gerçekleştirilmesi için yapılacak düzenlemeler ve alınacak tedbirler, çoğunlukla idarenin kolluk faaliyetleri kapsamına girecektir. Türk idari yargısı, idarenin kolluk faaliyetlerini yerine getirmedeki hareketsizliğinden dolayı sorumluluğuna yabancı değildir. Özellikle 1999 depremleri sonrasında verilen kararlarda idarenin deprem tehlikesi bilinmesine rağmen kişileri depremden korumaya yönelik tedbirleri almaması ve düzenlemeleri yapmaması hizmet kusuru olarak değerlendirilmiştir³⁰⁴. İdarenin gerekli kolluk tedbirlerini almaması nedeniyle çevre kirliliğine neden olduğu hallerde hizmet kusurunun oluştuğuna hükmedilen kararlar da mevcuttur³⁰⁵. Olası bir iklim yasasının uygulanmasındaki hareketsizliğin yanı sıra, 1 sayılı ve 4 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile çeşitli idarelere, özellikle de Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'na ve İklim Değişikliği Başkanlığı'na verilen görevlerin yerine getirilmemesi de hizmet kusuru oluşturabilecek niteliktedir³⁰⁶.

Dolayısıyla olası bir iklim davasında tam yargı davası yoluyla etkili bir hukuki koruma sağlanması konusunda zorluk, sorumluluğun esasında değil, sorumluluk koşullarında ve verilecek hükme ilişkin sınırlarda aranmalıdır.

³⁰¹ FRIER Pierre-Laurent/ PETIT Jacques, *Précis de droit administratif*, 6. Bası, Montchrestien, Paris 2010, s. 95. Gözler de Chapus'ye atıf yaparak geleneksel üçlemenin terk edilmesi gerektiğini savunmaktadır. GÖZLER, s. 1087.

³⁰² DURAN, s. 74.

³⁰³ OCAK, s. 24.

³⁰⁴ *Ibid.*, s. 60.

³⁰⁵ ALICA Süheyla, "Çevre Denetiminde İdarenin Sorumluluğu", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 15(4) 2011, s. 104 vd.

³⁰⁶ İklim Değişikliği Başkanlığı'na verilen görevlerin bir bölümü, Paris Anlaşması mekanizmaları kapsamında devletlerin veri oluşturma ve koordinasyon yükümlülüklerine karşılık gelmektedir. Hatırlanacak olursa *Klimaataak* kararında bu tür faaliyetlerin yerine getirilmemesi hukuka aykırı bulunmuştur.

İdare hukukunda zararın tazmin edilebilmesi için kesin, somut, gerçekleşmiş, belirlenebilir ve hesaplanabilir olması aranır³⁰⁷. Zarar maddi ve manevi olabilir; maddi zararlar, mala verilen zararlardan ve şahsa verilen zararlardan meydana gelir³⁰⁸. Danıştay, hizmet kusuruna dayalı maddi tazminat istemlerinde, davacının malvarlığında gerçek, kanıtlanabilir bir azalma veya artma olanağından yoksun kalma niteliğinde bir maddi zararın ortaya konulmasını gerekli görmektedir³⁰⁹. Manevi zarar ise kişinin şahıs varlığında iradesi dışında meydana gelen eksilme; *“kendisinin veya yakınlarının şan, şeref, kişilik hakları ve vücut bütünlüğüne yönelik eylem ve işlemler nedeniyle duyduğu derin ruhsal ve bedensel acı, üzüntü olarak tanımlanmaktadır”*³¹⁰.

Fazladan salınan sera gazlarının atmosferde birikmesi ile oluşan küresel ısınma, çevrede bir bozulmaya neden olduğundan her şeyden önce çevresel bir zarar oluşturur. Ancak yukarıda da aktarıldığı üzere sera gazlarının atmosferde yoğunlaşması nedeniyle atmosferin bozulması ekolojik zarar olarak nitelenmektedir.

Türk hukuku bakımından, iklim değişikliğine neden olan atmosferdeki aşırı sera gazı konsantrasyonunun alıcı ortam olan havanın bozulması, bunun da bir çevresel zarar olarak değerlendirilmesi mümkündür. Çevresel zarar öğretide, kirlenme ve bozulma nedeniyle doğrudan çevrede ortaya çıkan zararlar ile üçüncü kişilerin uğrayacakları kişi, mal veya malvarlığı zararlarını kapsayacak şekilde tanımlanmaktadır³¹¹. Çevre Kanunu’nda kirleten öder ilkesine ve kirletenin sorumluluğuna yer verilmekle birlikte öngörülen mekanizma, ekolojik zararın karşılanması açısından yetersizdir. Çevre Kanunu madde 3/g’de çevresel zarar tanımında yer alan doğrudan çevresel zararın giderilmesine yönelik bir düzenleme bulunmakla birlikte burada idareyi harekete geçirecek açık bir ifade yer almamakta, düzenlemenin lafzından idarenin çevresel zararla bağlantılı olarak yaptığı masrafların özel kişilerce karşılanmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır³¹².

³⁰⁷ ULUSOY, İdare Hukuku, s. 570; ÇAĞLAYAN, s. 675-677.

³⁰⁸ GÖZLER, s. 1299.

³⁰⁹ Dan.6D, 15.12.2020, E. 2016/3603 K. 2020/12802 (Lexpera)

³¹⁰ DİDDK, 13.5.2015, E. 2014/2310 K. 2015/1777 (Lexpera).

³¹¹ ALICA, s. 104.

³¹² Madde 3/g: *“Kirlenme ve bozulmanın önlenmesi, sınırlandırılması, giderilmesi ve çevrenin iyileştirilmesi için yapılan harcamalar kirleten veya bozulmaya neden olan tarafından karşılanır. Kirletenin kirlenmeyi veya bozulmayı durdurmak, gidermek veya azaltmak için gerekli önlemleri almaması veya bu önlemlerin yetkili makamlarca doğrudan alınması nedeniyle kamu kurum ve kuruluşlarınca yapılan gerekli harcamalar 6183 sayılı YUHFD Cilt. XIX No.2 (2022)*

Kirletenin sorumluluğuna ilişkin madde 28'e göre ise, “Çevreyi kirletenler ve çevreye zarar verenler sebep oldukları kirlenme ve bozulmadan doğan zararlardan dolayı kusur şartı aranmaksızın sorumludurlar.” Bu hükmün kamu tüzel kişileri hakkında da uygulanacağı genel olarak kabul görmekte birlikte bu uygulamanın hangi hukuki rejime tabi olacağı tartışmalıdır³¹³. Her şekilde idari yargı yerlerinin idari sorumluluk esaslarını uygularken devletin sorumluluğu kapsamında bu hükümden zararın nitelenmesi bakımından yararlanmalarında ilkesel olarak bir engel yoktur. Ancak Türk sorumluluk hukuku uygulamasında çevresel zarar, sadece kişiselleşebilen zararlarla sınırlı şekilde düşünüldüğünden³¹⁴, Çevre Kanunu'nun 28. maddesinin ekolojik zararın tazmini konusunda bir açılım yarattığından söz edilemeyecektir³¹⁵.

Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümlerine göre kirletenden tahsil edilir.”

³¹³ Kamu tüzel kişileri de kirleten olabileceklerinden, Çevre Kanunu'nun 28. maddesi kamu tüzel kişileri hakkında uygulanabilir; aksini gösteren bir kural da bulunmamaktadır. Bkz. TURGUT, Çevre Hukuku, s. 304. Öğretide 28. maddenin idare hakkında da uygulanacağı, bu ihtimalde idarenin özel hukuk hükümlerine göre sorumluluğuna gidileceği ve davaların adli yargıda görülmesi gerektiği ileri sürülmekte; bu görüş Yargıtay kararları ile desteklenmektedir. Bkz. ÇAKIRCA Seda İrem, “Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 47 2012, s. 82. Ancak, Anayasa Mahkemesinin de belirttiği üzere idari sorumluluk hukuku yargı içtihatlarıyla geliştirilmiş olup bu alanda açık yasal düzenleme bulunmadıkça özel hukuk kuralları doğrudan uygulanmaz. Bkz. AYM, 22.10.2014, E.2014/94, K.2014/160, 22/10/2014. Bu durumda idarenin özel hukuka tabi olarak faaliyet gösterdiği hallerde Çevre Kanunu'nun 28. maddesinin uygulanması ve davanın adli yargıda açılması mümkün olmakla birlikte, idari faaliyetler söz konusu olduğunda idari yargı yerlerine başvurulmalı ve öncelikle asli sorumluluk esası olan hizmet kusurunun mevcut olup olmadığı araştırılmalıdır. Benzer bir değerlendirme için bkz. ULUSOY Ali D., “Çevre Kirlenmesinin Oluşmasından Sonraki Aşamada Medeni Hukuk, Ceza Hukuku ve İdare Hukuku Çözümlerine Genel Bir Bakış”, AÜHFĐ, 43(1-4) 1993, s. 134. Danıştay da, idarenin sorumluluğuna ilişkin esasların Çevre Kanunu'nun 28. maddesinde düzenlenmediği gerekçesiyle idarenin kolluk faaliyetlerinden doğan sorumluluğunda idari sorumluluk esaslarının uygulanacağına karar vermiştir. Dan.6D, 31.3.2004, E.2002/6748, K.2004/1834, aktaran ALICA, s. 110.

³¹⁴ Çevre Kanunu'nun 28. maddesinin uygulanması için çevresel değere zarar verilmesinin yeterli olduğu görüşü için bkz. KABOĞLU/ YANCI ÖZALP, s. 122.

³¹⁵ Çevresel zararın ekolojik zararı da içerecek şekilde düşünülmesi ihtimalinde, zararın tazminini kimin talep edebileceği sorunu ile karşılaşılacaktır. Zira Türk hukukunda, çevreyi temsil eden, çevre adına tazminat talep edebilecek bir merci ya da kişi topluluğu öngörülmemiştir. Bu konuda bir diğer yaklaşım Amerika Birleşik Devletleri'nde ve *common law* sistemlerinde genç ve çocukların iklim davalarında yargıya başvuru haklarının dayanağı olarak kullanılan *public trust* doktrindir. *Public trust*'i anayasalarında öngören

Bu durumda iklim değişikliğinin doğrudan malvarlığında veya şahıs varlığında bir eksilmeye neden olması aranacaktır. Bugün örneğin, küresel ısınmadan kaynaklanan sıcak hava dalgalarının sağlığı olumsuz olarak etkilediği, ciddi hastalıklara ve hatta ölümlere yol açtığı bilinmektedir³¹⁶. Böyle bir ihtimalde vücut bütünlüğüne verilen bir zarar söz konusu olduğundan şahıs varlığına ilişkin bir zararın oluştuğundan bahsedilebilecektir. Zararın, iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarının yarattığı çevresel etkiler üzerinden kurgulanması da mümkündür. Zira iklim değişikliğinin ekosistemlere verdiği zararın sonucu olarak kişiler de zarar görebilmektedirler. İklim değişikliğinin tarım ve hayvancılık üzerindeki etkileri buna örnek olarak gösterilebilir. Tarım ve Orman Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü'nün 2021'de hazırladığı İklim Değişikliği ve Tarım Değerlendirme Raporu'nda iklim değişikliğinin Türkiye'nin her bir bölgesindeki tarım ve hayvancılık faaliyetleri ciddi biçimde etkilediği ortaya konulmaktadır³¹⁷. Dolayısıyla bu faaliyetlerle uğraşan kişilerin maddi kayıpları kişisel zarar olarak nitelenebilecektir³¹⁸. Ayrıca yerel yönetimlerin zarar görmeleri de ihtimal dahilindedir. Örneğin belediyenin yükselen suların verebilecekleri zararları engellemek için set inşa etmek veya iklim değişikliğinden kaynaklanan diğer doğal risklerin önlenmesi için aldığı tedbir almak için yaptığı harcamalar malvarlığına ilişkin zararlardır³¹⁹.

ülke örnekleri için bkz. MAY/ DALY, s. 268. Bu uygulama aynı zamanda devletin yükümlülüğünün dayanağını belirleme ve zarar bakımından bazı engellerin aşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu yaklaşıma göre doğal kaynaklar, devletin -mülkiyetine değil- himayesine bırakılmış olup kamu otoriteleri, yediemin/güvenilen (*trustee*) olarak kendilerine emanet edilen kaynakları gelecek nesiller için koruma yükümlülüğü altındadırlar. Güvenilenin bu yükümlülüğe aykırı davranması halinde ise doğal kaynakların bozulması şeklinde ortaya çıkan zararın tazmini talep edilebilmektedir. Bkz. VIEIRA Julien, "L'émergence de l'activisme climatique et l'accès au juge", RFDA 2019, s. 636. Sera gazı salımlarının yapıldığı atmosferin bir doğal kaynak olarak kabulü sayesinde iklim davalarında da *public trust* doktrini uygulama alanı bulmuş olup özellikle gençlerin açtığı davalarda dayanak olarak kullanımı yaygınlaşmaktadır. Bkz. GÖKALP ALICA, s. 59, dn. 6.

³¹⁶ Boğaziçi Üniversitesi İklim Değişikliği ve Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, *İklim Değişikliği ve Sağlık*, <http://climatechange.boun.edu.tr/iklim-degisikligi-ve-insan-sagligi/> (Erişim tarihi: 5.5.2022)

³¹⁷ Bkz.

<https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Belgeler/IKLIM%20DEGISIKLIGI%20VE%20TARIM%20DEGERLENDIRME%20RAPORU.pdf>. (Erişim tarihi: 15.4.2022)

³¹⁸ Kirlilik nedeniyle çiftçilerin uğradıkları zararların idare tarafından tazminine ilişkin olarak bkz. ALICA, s. 110.

³¹⁹ AGUILA s. 1853.

YUHFD Cilt. XIX No.2 (2022)

Bu örneklerde olduğu gibi iklim davaları ile gerçekleşmiş ve somut zararların karşılanması mümkündür³²⁰. İklim değişikliğinden kaynaklanan zararların tazmini, özellikle süregelen ve boyutu tam bilinemeyen zararlar söz konusu olduğundan güçleşmektedir. Kesin zarar, hem gerçekleşmiş, hem de gelecekte gerçekleşmesi kesin olan zararları kapsamakla birlikte³²¹ gelecekte gerçekleşecek zararın kesinliği konusunda yargı kararlarıyla net bir ölçüt geliştirildiğini söylemek zordur. Zira Danıştay, zararın belirlenmesine ve hesaplanmasına ilişkin sorun yaşanan bazı hallerde, zararın kesinliğini sorgulamaktadır³²². Gelecekteki zararın kesin olmaması halinde ise muhtemel zarar vardır ve bu zararın tazmini kabul edilmemektedir. Danıştay örneğin şans kaybının, ciddi olup olmadığını dahi incelemeksizin tazmin edilemeyeceği yönünde hüküm kurmaktadır³²³. İklim değişikliğine ilişkin davalarda ise yaşanan mağduriyetlerin, her zaman tazmini mümkün olabilecek bir zarar niteliğinde olmadığı bir çok duruma rastlanılabilecektir.

Olası bir tazminat davasında ayrıca devletin sera gazı salımının azaltılmasına yönelik düzenlemelerinin ve aldığı tedbirlerin yetersizliği ile zarar arasında nedensellik bağının kurulması gerekecektir ki, yukarıda da aktarıldığı üzere iklim davalarında nedensellik bağı da özellik taşır. Sera gazı salımlarının iklim değişikliğine neden olduğu ve iklim değişikliğinin de ciddi zararlara yol açacağı bugün artık bilimsel verilerle ortaya konulduğundan zorluk, nedensellik bağına bilimsel olarak kurmada değildir³²⁴. Devletin yükümlülüklerine aykırı davranarak neden olduğu sera gazı salımıyla zarar arasında neden sonuç ilişkisini atmosferin coğrafi sınırlarının olmaması nedeniyle mekânsal, sera gazlarının onlarca yıl atmosferde kalması yüzünden de zamansal olarak belirlemek güçtür³²⁵. Ayrıca sera gazı salımlarının sorumlusu sadece hareketsiz kalan devlet değil, aynı zamanda diğer devletler ve özel kişilerdir. Zarar birden fazla

³²⁰ GÖZLER, s. 1324.

³²¹ AKYILMAZ Bahtiyar/ SEZGİNER Murat/ KAYA Cemil, *Türk İdari Yargılama Hukuku*, Savaş, Ankara 2021, s. 585; GÖZLER, s. 1324.

³²² GÖZLER, s. 1325. Örneğin Danıştay, bir kişinin idarenin hizmet kusuru nedeniyle yüksek radyasyona maruz kaldığı bir davada, radyasyonun davacı üzerindeki etkileri kısa ve uzun dönemde oluştuğundan, kesin olarak ortaya çıkmış, miktar olarak belirgin gerçek bir zararın mevcut olup olmadığının araştırılması gerektiğine hükmetmiştir, Dan.10D, 16.9.2005, E. 2004/4147, K. 2005/5012, aktaran ATAY, *İdare Hukuku*, 6. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2018, s. 719.

³²³ Karar örnekleri ve Danıştay'ın yaklaşımının eleştirisi için bkz. GÖZLER, s. 1326-1328.

³²⁴ AGUILA, s. 1853; TORRE-SCHAUB, Procès, s. 660.

³²⁵ ATAPATTU, s. 73.

sebebin birleşmesinden doğduğundan burada uygun nedensellik bağı teorisine başvurulacaktır³²⁶.

Uygun nedensellik bağı teorisine göre olayların normal seyrine ve genel tecrübelerle göre söz konusu zararı meydana getirmeye elverişli olan sebep, zararın doğrudan nedeni olarak kabul edilir³²⁷. İklim davalarında idarenin düzenlemelerinin ve aldığı tedbirlerin yetersizliği nedeniyle salınan sera gazı ile zarar arasında nedensellik bağı kurulurken, idarenin eylemsizliğinden hareket edilecektir. Bu varsayımda fazladan sera gazı salımı, devletin koyduğu kuralların yetersizliğinden kaynaklandıysa, mevcut bilimsel verilere göre devletin bu yetersizliğin zarara yol açabileceğinin bilgisinde olması gerekeceğinden, nedensellik bağının kurulması teorik olarak mümkündür³²⁸. Ancak devletin hareketsizliğinin küresel ısınmaya ve dolayısıyla zarara ne oranda katkıda bulunduğu da belirlenmelidir ki, bunun kesin olarak hesaplanması güç olup burada yargıcın yaklaşımı belirleyici olacaktır.

İklim değişikliği, herkesin yaşamını etkilemekte ve mağduriyete neden olmaktadır. İklim değişikliğiyle mücadelenin ciddiye alınmaması ihtimalinde mağduriyetler artacak ve şimdiden oluşmaya başlayan zararlar daha da yaygınlaşacaktır. Bu durumda kusurlu olan devletin, koşulları karşılayan herkesin zararını karşılaması gibi bir durumla karşılaşılabilir. Zira idarenin hizmet kusuru söz konusu olduğunda kusursuz sorumluluktan farklı olarak özel ve anormal bir zarar aranmamaktadır³²⁹. Yani böyle bir olasılıkta, rücu ihtimali saklı kalmak üzere, kolektif bir zararı neticede yine kamu giderecektir³³⁰. Nitekim bu nedenlerle iklim değişikliği konusunda idarenin sorumluluğuna gidilen bir çok davada gerçek zararın tazmininden ziyade idarenin harekete geçmesi amaçlanmakta, talepler de buna göre oluşturulmaktadır.

İdarenin hukuka aykırı davranışının sona erdirilmesi stratejisiyle hareket edilen iklim davalarında etkili bir hukuki korumanın sağlanabilmesi ve

³²⁶ GÖZLER, s. 1339.

³²⁷ *Ibid.*

³²⁸ AGUILA, s. 1853.

³²⁹ AKYILMAZ/ SEZGİNER/ KAYA, s. 585; GÖZLER, s. 1335.

³³⁰ Nitekim bir çok ülkede iklim zararlarının karşılanması için devlet ve sera gazı salımı yapan şirketlerin ortaklaşa finanse edecekleri bir fon oluşturması gerektiği ileri sürülmektedir. Son yıllarda özel şirketlere karşı açılan davalardaki artış, iklim davalarının kamu hukukunu ve özel hukuku birbirlerine yaklaştıran niteliği ve kirleten öder ilkesinin hayata geçirilmesi gereği, bu fikri destekleyenlerin dayandıkları argümanlar arasında yer almaktadır. Bkz. VAN LANG, Agathe, "L'hypothèse d'une action en responsabilité contre l'État", RFDA 2019, s. 652.

çevre zararının giderilebilmesi için, nakdi tazminat dışındaki olanakların kullanılabilmesi gerekir. Oysa Türk idare hukukunda nakdi tazminat esas olup³³¹ eski halin iadesi veya bir şeyin aynen ifası gibi telafi yöntemlerinin uygulanamayacağı, yargının idareye bir borç yüklemeye yetkisini haiz olmadığı ve tazminata hükmetmek haricinde olumlu bir eylemin icrasına karar verilemeyeceği kabul edilmektedir³³². Aslında bu durum, Türk hukukunda tam yargı davasının tazminat davası olarak anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Oysa tam yargı davası, bir kişi hakkında yapılan zararlı muamelenin durdurulması, ihlal edilen subjektif hakkın yerine getirilmesi, subjektif hakka yapılan tecavüzün durdurulması, eski halin iadesi, idarenin belli bir edimde bulunmaya mahkûm edilmesi veya tecavüzün durdurulması gibi taleplerin de dile getirilebilmesi potansiyelini taşır³³³.

Öğretide tam yargı davalarının tazminat davasına indirgenmesi, yargısal emirde olduğu gibi, Anayasa'nın 125. maddesi ve İYUK madde 2 uyarınca idari işlem ve eylem niteliğinde yargı kararı verilemeyeceğine ilişkin düzenlemede dayanağını bulan idarenin yerine geçme yasağına bağlanmakta, tam yargı davasının işlevselliğinin sağlanması için bu düzenlemelerin değiştirilmesi gerektiği öne sürülmektedir³³⁴. Ayanoglu ise idarenin yerine geçme yasağının, yargının idarenin yerine geçmesi sonucunu doğuran işlemlere yönelik olduğunu ve bu yasağın tam yargı davasındaki taleplere uygun olarak idareye emir yasağını içermediğini ifade etmektedir³³⁵. Tam yargı davasında idarenin belirli bir miktar tazminatı ödemeye mahkûm edilmesinin de bir buyruk olduğuna dikkat çekerek, günümüzde idarenin etkili denetiminin gerekliliği ve yargıcın idareye emir veremeyeceği fikrinin eski önemini yitirmesi karşısında, tam yargı davasının

³³¹ AKYILMAZ/ SEZGİNER/ KAYA, s. 602; GÖZLER, s. 1386-1387; KAPLAN, s. 327; ÇAĞLAYAN, s. 699; FRIER/ PETIT, s. 534.

³³² ONAR Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C. III, İsmail Akgün Matbaası, 3. Bası, İstanbul 1966, s. 1752.

³³³ AYANOĞLU Taner, "Yargısal Korunma İşlevi Bakımından Tam Yargı Davasının Niteliği", in *Danıştay ve İdari Yargı Günül35. Yıl Sempozyumu*, Danıştay Yayınları No. 68, Ankara 2004, s. 66-67.

³³⁴ YILDIRIM/ FİŞ ÜSTÜN, s. 433. Bununla birlikte yazarlar, Anayasa'nın 125. maddesiyle bağlı olan adli yargı yerlerinin idareye emir verebildikleri gibi idarenin yerine geçerek karar dahi aldıklarına dikkat çekmektedirler. Gerçekten de, tapu kaydının düzeltilmesi veya nüfus kaydının düzeltilmesi davalarında yargı yeri, idarenin yerine geçerek karar vermektedir.

³³⁵ AYANOĞLU, s. 69. Tam yargı davası ile iptal davası arasında yargıcın kullandığı yetkiler bakımından bir fark olmadığı görüşü için bkz. KARAHANOGULLARI, s. 224.

etkili bir hukuki koruma için kullanılmasının önünde yargıcın kendine koydukları dışında bir engel olmadığı sonucuna varmaktadır³³⁶.

Sonuç olarak tam yargı davası, daha bütüncül bir yaklaşıma imkan verdiğinden idarenin yükümlülüklerinin gereğini yerine getirmesi bakımından iptal davasına göre daha geniş olanaklar sunmakla birlikte, iklim davaları bakımından sorumluluğun koşulları ve özellikle yargıcın yetkilerinin sınırlılığı nedeniyle³³⁷ etkili bir yargısal koruma sağlamamaktan uzaktır.

SONUÇ

İklim davaları, diğer çevre davaları gibi, uluslararası hukuk, insan hakları hukuku, anayasa hukuku, idare hukuku, borçlar hukuku, usul hukuku ve AB hukukunun birlikte değerlendirilmesini gerektiren ve karmaşık hukuki sorunsalların iç içe geçtiği davalardır. Sistemik iklim davalarının ortak özellikleri ise hukuki korunma taleplerinin her bir hukuk disiplininin yerleşik anlayışlarını zorlamasıdır. Bu durum bir yandan taleplerin siyaset alanında kalıyor gözükmelerinden ve dolayısıyla kuvvetler ayrılığı ilkesinin devreye girmesinden, diğer yandan mevcut normatif yapının ve yargı kararlarıyla yıllar içinde belirlenen yerleşik içtihadın kapsamı dışında değerlendirilmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu durumda, ya hukukun sunduğu araçların insanlığın ortak sorunu olan iklim değişikliğiyle mücadelede çözüm olamadığı sonucuna ulaşılabilecek, ya da hukuki araçlara yeni bir gözle bakılarak ve yeni araçlar geliştirilerek etkili bir hukuki koruma sağlanmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmada incelenen kararlar, bazı adımlar daha cesur, bazıları daha temkinli olsa da ikinci seçeneğin tercih edildiği örneklerdir. *Urgenda* ve *Klimaatzaak* kararlarında iklim değişikliğiyle mücadele ve buna bağlı olarak sera gazı salımlarının azaltılması, AİHS madde 2 ve madde 8'in devlete yüklediği pozitif yükümlülüğün gereği olarak kabul edilmiş; bu yükümlülük

³³⁶ AYANOĞLU, s. 71. Öztürk ise genişletici bir yorumla bir hak ihlalinin giderilmesi amacıyla açılan davaların, tazminat istemi içermeseler de tam yargı davası kapsamında görülmesinin mümkün olduğu görüşünde olmakla birlikte İYUK'ta tam yargı davasının konusunun para olduğunu gösteren hükümlerin varlığına dikkat çekmektedir. ÖZTÜRK, s. 112.

³³⁷ Onar'ın ifadesiyle "tam kaza davası hükmünün iptal hükmüne benzediği bir nokta iptal davalarında olduğu gibi tam kaza davalarında mahkemenin idare yerine kaim olarak bir karar alamaması ona direktif mahiyetinde bir husus ihtiva etmemesidir: (...) tam kaza davası (...) bir durumun (...) haksız olduğunu ve vaziyetin iadesi lazım geldiği veya bir tazminatın verilmesi yolunda idarenin bir borcunu gösterir. Yoksa ona bir hareket tarzı gösteremez ve tahmil edemez." ONAR, s. 1804.

haksız fiil sorumluluğu kapsamındaki özen yükümlülüğünün içeriğini belirlemede kullanılmıştır. *Urgenda* kararında ayrıca, devlete taahhüt ettiği için daha fazla azaltım yapmaya yönelik tedbir alması konusunda yargısal emir verilmiştir. Alman Anayasa Mahkemesi Anayasa'nın 20a maddesinin devlete gelecek nesilleri iklim değişikliğine karşı koruma ödevi yüklediğini ifade etmiş; anayasal özgürlüklerin zamanlararası güvence altında olduklarını belirleterek yasa koyucunun sera gazı salımlarının sınırlandırmasına ilişkin yükümlülüklerini ötelemesinin özgürlükler üzerinde "müdahale benzeri ön etki" yaratacağı sonucuna varmış ve devlete hak ihlalini ortadan kaldırması için süre vermiştir. Fransa'da Devlet Konseyi, *Commune de Grande-Synthe* kararıyla, idarenin sera gazı azaltım hedeflerini gerçekleştirme amacıyla yürüttüğü faaliyetlerin bu hedefleri karşılamada yetersiz kaldıklarını tespit etmesi sonrasında, devlete gerekli tedbirleri alması konusunda yargısal emir vermiştir. Bu yoldan ilerleyen Paris İdare Mahkemesi ise *Association Oxfam France* kararıyla, Medeni Kanun'un ekolojik zarara ilişkin düzenlemesini ilk kez idari sorumluluk hukukunda uygulayarak idarenin sera gazı salımlarının azaltılmasına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmemesinin ekolojik zarara neden olduğu sonucuna varmış, devletin bu zararın aynen tazminine yönelik tedbirleri almasına hükmetmiştir.

Türk idare yargıcı, kararlarını temellendirirken temel hak ve özgürlüklere, AİHS'ne ve uluslararası hukuka başvurmada özellikle Fransız idare yargıcına göre çok daha liberal bir anlayışa sahip olabilmektedir. Bununla birlikte bazı normatif sınırlar ve özellikle yargıcın kendi yetkilerini kısıtlayıcı yaklaşımları, yukarıdaki kararlarda gerçekleştirilen açılımların benimsenmesini ve yargısal emir gibi araçların kullanımını güçleştirmektedir. Bunun sonucu olarak, idarenin iklim değişikliği ile mücadele yükümlülüğünün, muhtelif faaliyetlere ilişkin genel düzenleyici işlemlere veya izin, lisans ve ruhsat gibi birel işlemlere karşı açılan iptal davalarında ileri sürülmesi, yargıcın bu tür davalara aşına olması ve yargılama tekniğinin yönetsel olarak oturmuşluğu nedeni ile şüphesiz sistemik davalara göre daha güvenli olacaktır. Üstelik bu davaların bir kısmının hem çevresel konulara ilişkin mevcut duyarlılığı açığa çıkarmak, hem de toplumu bilgilendirmek ve kamuoyu oluşturmak bakımından "stratejik" dava olarak kurgulanmaları mümkündür.

İklim değişikliğinin aciliyeti olan bir sorun olması ve zamansal ve mekânsal boyutu nedeniyle bu konuda bütüncül, etkili ve hakiki bir politika oluşturulması ve hukuki araçların geliştirilmesi gerektiği açıktır. Bu nedenle, özellikle Paris Anlaşması'nın onaylanmasından sonra, Türkiye'de

de bütün sınırlara rağmen sistemik iklim davalarının yargı önüne taşınması ihtimal dahilindedir. Bu davaların stratejik dava olarak kurgulanması halinde, özellikle sivil toplum örgütlerinin bilgi birikimi ve deneyimi öne çıkarılabilecek, iklim değişikliğiyle mücadelenin aciliyeti konusunda kamuoyu oluşturulabilecek ve başka ülkelerde açılan davalardaki deneyimlerden de yararlanılarak yürürlükteki hukuk kurallarının ve idarenin faaliyetlerinin iklim değişikliğiyle mücadele bakımından eksikleri ortaya konulabilecektir. İdarenin iklim davaları yoluyla denetiminde maddi hukuk kuralları kadar yargısal araçların yeterliliği de belirleyici olduğundan, bu sayede özellikle etkili yargısal denetime ilişkin yapısal ve uygulamadan kaynaklanan sorunların bir kez daha açığa çıkarılması ve bunlar üzerinde yapıcı tartışma platformlarının oluşturulması da mümkün olabilir.

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

ABAD: Avrupa Birliği Adalet Divanı

AİHM: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi

AİHS: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

AJDA : Actualité juridique. Droit administratif

AÜHFD: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

AYM: Anayasa Mahkemesi

BVerfG: Bundesverfassungsgericht

B. No.: Başvuru numarası

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Cass. Crim.: Cour de Cassation, Chambre criminelle

CBK: Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi

CE: Conseil d'État

CC: Conseil constitutionnel

D.: Dairesi

Dan.: Danıştay

DD: Danıştay Dergisi

DİDDK : Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu

Dn.: Dipnot

E.: Esas sayısı

Ed.: Editör

Et al.: Et alia

Ibid.: Ibidem

İYUK: 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu

YUHF D Cilt. XIX No.2 (2022)

K.: Karar sayısı

Md.: Madde

No-N°: Numara

Op. cit.: Opus citatum

RFDA: Revue française de droit administratif

RFDC: Revue française de droit constitutionnel

RG: Resmi Gazete

RJE: Revue juridique de l'environnement

S.: Sayı

s.: Sayfa

TA: Tribunal administratif

Trib. Bruxelles: Tribunal de premiere instance francophone de Bruxelles,
Section civile

Vd.: Ve devamı

VerfBlog: Verfassungblog

Vol.: Volume

KAYNAKÇA

AGUILA Yann, “Petite typologie des actions climatiques contre l’État”,
AJDA 2019, s. 1853.

AKYILMAZ Bahtiyar/ SEZGİNER Murat/ KAYA Cemil, *Türk İdari
Yargılama Hukuku*, 6. Bası, Savaş Yayınevi, Ankara 2021, 861 s.

ALICA Süheyla, “Çevre Denetiminde İdarenin Sorumluluğu”, Gazi
Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 15(4) 2011, ss. 87-119.

AŞICI Ahmet Atıl, *Avrupa Birliği'nin Sınırdaki Karbon Uyarlaması
Mekanizması ve Türkiye Ekonomisi*, IPM- Mercator Politika Notu, Ocak
2021,

[https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20210106-
00011055.pdf](https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20210106-00011055.pdf) (Erişim tarihi: 2.2.2022).

ATALAY Serde (çev.), “Urgenda İklim Değişikliği Davası İstinaf
Kararının Çevirisi”, in GOSSERIES Alex/ KADAYIFÇI Refia /
ATALAY Serde, *Urgenda İklim Değişikliği Davası*, Ekoloji Kolektifi,
2019, ss. 11-36. [http://iklimadaleti.org/wp-
content/uploads/2019/03/Urgenda-2.pdf](http://iklimadaleti.org/wp-content/uploads/2019/03/Urgenda-2.pdf) (Erişim tarihi: 10.11.2021)

ATAPATTU Sumudu, “The Paris Agreement and human rights: is
sustainable development the 'new human right'?", *Journal of Human
Rights and the Environment*, 9(1), 2018, ss. 68-88.

- ATAY Ender Ethem**, “İptal Davasının Nitelikleri ve İptal Kararının Uygulanması”, in *Danıştay ve İdari Yargı Günü 139. Yıl Sempozyumu*, Danıştay Matbaası, Ankara 2008, ss. 13-96. (İptal)
- ATAY Ender Ethem**, *İdare Hukuku*, Turhan Kitabevi, 6. Bası, Ankara 2018, 718 s. (İdare Hukuku)
- AYANOĞLU Taner**, “Yargısal Korunma İşlevi Bakımından Tam Yargı Davasının Niteliği”, in *Danıştay ve İdari Yargı Günü 135. Yıl Sempozyumu*, Danıştay Matbaası, Ankara 2004, ss. 63-71.
- BACKES Chris/ VAN DER VEEN Gerrit**, “Urgenda: the Final Judgment of the Dutch Supreme Court”, *Journal for European Environmental & Planning Law*, 17 2020, ss. 307-321.
- BRIMO Sara**, “Les potentialités du contentieux de la carence administrative en matière de santé et d’environnement”, *AJDA* 2021, s. 1256.
- BROWN WEISS Edith**, “Intergenerational Equity in International Law”, in *Proceedings of the ASIL Annual Meeting v81*, 1987, ss. 126-133.
- BÜLBÜL Erdoğan**, *İdari İşlemlerin Yürürlükten Kaldırılması*, Beta, İstanbul 2010, 138 s.
- CANDAN Turgut**, *Açıklamalı İdari Yargılama Usulü Kanunu*, 8. Bası, Yetkin Yayınları, Ankara 2020, 1416 s.
- CHAPUS René**, *Droit du contentieux administratif*, 13. Bası, Montchrestien, Paris 2008, 1540 s.
- COURNIL Christel**, “Les prémisses de révolutions juridiques? Récents contentieux climatiques européens”, *RFDA* 2021, s. 957.
- CROTTET Brice**, “Le Conseil Constitutionnel et l’obligation de vigilance environnementale”, *RFDC*, 90(2) 2012, ss. 239-267.
- ÇAĞLAYAN Ramazan**, *İdari Yargılama Hukuku*, 11. Bası, Seçkin, Ankara 2019, 880 s.
- ÇAKIRCA Seda İrem**, “Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47 2012, ss.59-94.
- DE BOULOIS Xavier Dupré**, “Jurisprudence administrative et Convention européenne des droits de l’homme”, *RFDA* 2021, s. 739.
- DUEZ Paul**, *La responsabilité de la puissance publique (en dehors du contrat)*, Dalloz, Paris 1938, 342 s.
- DURAN Lütfi**, *Türkiye İdaresinin Sorumluluğu: Sorumluluğun Temeli ve Sebepleri, Sorumluluğa Yol Açan Olgular*, TODAİE Yayınları, Ankara 1974, 101 s.

- EKARDT Felix**, “Climate Revolution with Weaknesses”, *VerfBlog*, 8.5.2021, <https://verfassungsblog.de/climate-revolution-with-weaknesses/>, (Erişim tarihi: 21.3.2022)
- FORT-BESNARD Amélie**, “Conclusions sous TA Paris, Associations Oxfam France, Notre Affaire À Tous, la Fondation pour la Nature et l’Homme et Greenpeace France”, <https://notreaffaireatous.org/wp-content/uploads/2021/03/Concl-AFB-AdS.pdf> (Erişim tarihi: 15.4.2022)
- FRIER Pierre-Laurent/ PETIT Jacques**, *Précis de droit administratif*, 6. Bası, Montchrestien, Paris 2010, 568 s.
- GAILLET Aurore/ GRIMM Dieter**, “La décision Climat de Karlsruhe. Penser les droits fondamentaux sur le long terme: une réponse contentieuse à l’urgence climatique?” *AJDA* 2022, s. 166.
- GÖKALP ALICA Süheyla Suzan**, “İklim Davaları” in *İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet, İklim Değişikliği Alanında Ortak Çabaların Desteklenmesi Projesi (iklimİN), İklim Değişikliği Eğitim Modülleri Serisi: 16*, https://www.iklimin.org/wp-content/uploads/egitimler/seri_16.pdf (Erişim tarihi: 14.4.2022)
- GÖZLER Kemal**, *İdare Hukuku*, C. II, 3. Bası, Ekin Yayınevi, Bursa 2019, 1664 s.
- GÜNEŞ Ahmet**, “Alman Çevre Hukukunun Anayasal Çerçevesi”, *AÜHFD*, 58(4) 2009, ss. 777-824.
- GÜNEŞ Ahmet**, *Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Bilge Yayınevi, İstanbul 2012, 264 s.
- HOYNCK Stéphane**, “Conclusions sous CE, 19.11.2020, *Commune de Grande-Synthe*”, https://www.conseil-etat.fr/fr/arianeweb/CRP/conclusion/2020-11-19/427301?download_pdf. (Erişim tarihi: 25.11.2021)
- İNELİ CİĞER Meltem**, *İklim Değişikliği ile Mücadelede Devletlerin Farklılaştırılmış Sorumlulukları ve Uluslararası Hukukta Ortak Fakat Farklılaştırılmış Sorumluluklar İlkesi*, Yetkin Yayınları, Ankara 2022, 185 s.
- KABOĞLU İbrahim/ YANCI ÖZALP Nihan**, *Çevre Hakkı*, 4. Bası, Tekin Yayınevi, İstanbul 2021, 328 s.
- KABOĞLU İbrahim**, “Anayasa’nın Ekosistem Açısından Okunması”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, 10(20) 2021, ss. XI-XXII.
- KAPLAN Gürsel**, *İdari Yargılama Hukuku*, 4. Bası, Ekin Yayınevi, Bursa 2019, 602 s.

- KARAHANOĞULLARI Onur**, *İdari yargı. İdarenin Hukuka Zorlanması (Yargı Kararlarına Dayalı Bir İnceleme)*, Turhan Kitabevi, Ankara 2019, 874 s.
- KAYA Cemil**, *İdarenin Takdir Yetkisi ve Yargısal Denetimi*, 3. Bası, On İki Levha, İstanbul 2021, 258 s.
- KÖYBAŞI Serkan**, “Ekolojik Krize Karşı Yeşil Anayasa”, Politika notu, İstanbul Politika Araştırmaları Enstitüsü, 5 Nisan 2021, https://d4b693e1-c592-4336-bc6a-36c134d6fb5e.filesusr.com/ugd/c80586_dc99d5204b82443ea857d1d513673f3e.pdf.
- LAVRYSEN Luc**, “Belgian Report. Climate Change and Adjudication”, EU Forum of Judges for the Environment, 22 and 23 September 2017, <https://biblio.ugent.be/publication/8532413/file/8532415> (Erişim tarihi: 15.6.2022)
- LEITJEN Ingrid**, “The Dutch Climate Case Judgment: Human Rights Potential and Constitutional Unease”, *VerfBlog*, 19.10.2018, <https://verfassungsblog.de/the-dutch-climate-case-judgment-human-rights-potential-and-constitutional-unease/>. (Erişim tarihi: 15.1.2022)
- LEITJEN Ingrid**, “Human rights v. Insufficient climate action: The Urgenda case”, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 37(2) 2019, ss. 112-118. (Urgenda)
- LOTH Marc A**, “The Civil Court as Risk Regulator: The Issue of Its Legitimacy”, *European Journal of Risk Regulation*, 9 2018, ss. 66–78.
- MAY James R./ DALY Erin**, *Global Environmental Constitutionalism*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, 414 s.
- MAYER Benoît**, “International Law Obligations Arising in relation to Nationally Determined Contributions”, *Transnational Environmental Law*, 7(2) 2018, ss. 251-275.
- MINNEROP Petra**, “The ‘Advance Interference-Like Effect’ of Climate Targets: Fundamental Rights, Intergenerational Equity and the German Federal Constitutional Court”, *Journal of Environmental Law*, 34(1) 2021, ss.134-161.
- OCAK Kasım**, *Çevrenin Korunmasına Yönelik Kolluk Faaliyetlerinden Dolayı İdarenin Sorumluluğu*, Seçkin, Ankara 2019, 176 s.
- ONAR Sıddık Sami**, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C. III, 3. Bası, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1966, (-1441) 2152 s.
- ÖZKAYA ÖZLÜER Ilgın**, “Paris Anlaşması Sonrasında “ÇED Kapsam Dışı Değerlendirme” Kararları ve Çevresel Kolluk Faaliyetlerinin İklim Hukuku Açısından Niteliği”, *AÜHFD*, 71(1) 2022, ss. 515-542.

ÖZLÜER Fevzi, YILDIRIM Hülya, Erdem Cömert Uygur, *Türkiye’de İklim Koruma Davaları ve Hukuki Durum*, Ekoloji Kolektifi, 1. Bası, İstanbul, 2017, <https://secureservercdn.net/160.153.138.71/nm7.e04.myftpupload.com/wp-content/uploads/2017/11/T%C3%BCrkiye-%C4%B0klim-Koruma-Davalar%C4%B1-ve-Hukuki-Durum-Raporu.pdf>. (Erişim tarihi: 3.11.2021)

ÖZTÜRK K. Burak, “Fransa ve Türkiye’de Uluslararası Koruma Statüsü Değerlendirme İşlemlerinin Yargısal Denetimi”, *Ankara Barosu Dergisi*, 77 2019, ss. 95-117.

PEETERS Marjan, “Case Note. Urgenda Foundation and 886 Individuals v. The State of the Netherlands: The Dilemma of More Ambitious Greenhouse Gas Reduction Action by EU Member States”, *Review of European Community and International Environmental Law*, 25(1) 2016, ss.123-129.

PERRIN Alix, “Au-delà du cadre législatif initial : le pouvoir d'injonction en dehors de la loi du 8 février 1995”, *RFDA* 2015, s. 643.

RENDERS David, *Droit administratif général*, 3. Bası, Larcier, Bruxelles 2019, 692 s.

SAIGER Anna-Julia, “The Constitution Speaks in the Future Tense: On the Constitutional Complaints Against the Federal Climate Change Act”, *VerfBlog*, 29.4.2021, <https://verfassungsblog.de/the-constitution-speaks-in-the-futuretense/> (Erişim tarihi: 15.2.2022)

SEMİZ Yasemin, “Anayasa Mahkemesi’nin Çevre Hakkı Perspektifi”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2) 2014, ss. 9–46.

SETZER Joanna/ HIGHAM Catherine, *Global Trends in Climate Change Litigation: 2021 snapshot*, Policy Report, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science, London 2021, 45 s. https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/wp-content/uploads/2021/07/Global-trends-in-climate-change-litigation_2021-snapshot.pdf (Erişim tarihi: 17.12.2021).

ŞAHİN CEYLAN Şule, “Gelecek Nesillerin Haklarına Gewirth Formülü: Bireyden Topluma Doğru”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1) 2014, ss. 293-310.

ŞAHİN Ümit (ed.), *TÜRKİYE’NİN KARBONSUZLAŞMA YOL HARİTASI: 2050’DE NET SIFIR*, İstanbul Politikalar Merkezi, 2022 , 125 s.

<https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20220220-22025433.pdf>. (Erişim tarihi: 5.5.2022).

ŞAHİN Ümit, “Türkiye’nin İklim Hedefi Ne Olmalı? (2) – Resmi INDC’nin Değerlendirilmesi”, Yeşil Gazete, 19.10.2015, <https://yesilgazete.org/turkiyenin-iklim-hedefi-ne-olmalı-2-resmi-indcnin-degerlendirilmesi/> (Erişim tarihi: 8.5.2022).

TABAU Anne-Sophie, “Les circulations entre l’accord de Paris et les contentieux climatiques nationaux : quel contrôle de l’action climatique des pouvoirs publics d’un point de vue global?”, RJE, n° spécial 2017, ss. 229-244.

TABAU Anne-Sophie/ COURNIL Christel, “Nouvelles perspectives pour la justice climatique. Cour du District de La Haye, 24 juin 2015, Fondation Urgenda contre Pays-Bas”, RJE, 40(4) 2015, ss. 672-693.

TORRE-SCHAUB Marta (dir.), *Les dynamiques du contentieux climatique: usages et mobilisations du droit pour la cause climatique*, Mission de recherche Droit & Justice, 2019, 243 s. <http://www.gip-recherche-justice.fr/wp-content/uploads/2020/01/17.05-RF-contentieux-climatiques.pdf> (erişim tarihi: 15.12.2021) (Dynamiques)

TORRE-SCHAUB Marta, “Les procès climatiques à l’étranger”, RFDA 2019, s. 660. (Procès)

TORRE-SCHAUB Marta, “Le contentieux climatique: du passé vers l’avenir”, RFDA 2022, s. 75.

TURGUT Nühket, “İhtiyat İlkesi”, AÜHFD, 45(1) 1996, ss. 67-102.

TURGUT Nühket, *Çevre Politikası ve Hukuku*, 2. Bası, İmaj Yayıncılık, Ankara 2012, 399 s. (Çevre Hukuku)

TÜİK, *Sera Gazı Emisyon İstatistikleri 1990-2020 Haber Bülteni*, 30 Mart 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Greenhouse-Gas-Emissions-Statistics-1990-2020-45862> (Erişim tarihi: 2.5.2022)

TÜRKOĞLU ÜSTÜN Kamile, “Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Avrupa Yeşil Mutabakatı ve Türk Çevre Hukuku ve Politikalarına Etkileri”, Memleket Siyaset Yönetim, 16(36) 2021, ss. 329-366. (Yeşil Mutabakat)

TÜRKOĞLU ÜSTÜN Kamile, “Anayasa Mahkemesi’nin Bireysel Başvuru Kararlarında Çevre Hakkına Yaklaşımı”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 29(3) 2021, ss. 2545-2593. (Çevre Hakkı)

ULER Yıldırım, *İdari Yargıda Yargı Kararlarının Sonuçları*, Sevinç Matbaası, Ankara 1970, 157 s.

ULUSOY Ali D., *Yeni Türk İdare Hukuku*, 4. Bası, Yetkin Yayınları, Ankara 2021, 844 s. (İdare Hukuku)

- ULUSOY Ali D.**, “Çevre Kirlenmesinin Oluşmasından Sonraki Aşamada Medeni Hukuk, Ceza Hukuku ve İdare Hukuku Çözümlerine Genel Bir Bakış”, AÜHFD, 43(1-4) 1993, ss. 125-142.
- VAN LANG Agathe**, “L’hypothèse d’une action en responsabilité contre l’État”, RFDA 2019, s. 652.
- VAN LANG Agathe/ PERRIN Alix/ DEFFAIRI Meryem**, “Le contentieux climatique devant le juge administratif”, RFDA 2021, s. 747.
- VERPEAUX Michel**, “La lutte contre le déreglement climatique devant le juge constitutionnel. Les espoirs déçus”, AJDA 2021, s. 2526.
- VIEIRA Julien**, “L’émergence de l’activisme climatique et l’accès au juge”, RFDA 2019, s. 636.
- WEGENER Bernhard W.**, “Urgenda- World Rescue by Court Order? The “Climate Justice”- Movement Tests the Limits of Legal Protection”, Journal for European Environmental & Planning Law 16(3) 2019, ss. 125-147.
- YALÇIN Enes**, *İdare Hukukunda Eksik Kapsamlı Düzenlemelerin Yargısal Denetimi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 157 s.
- YAŞAR Hasan Nuri**, *İdari Yargı Kararlarının Etkinleştirilmesi Arayışında İdari Yargı İdari Yargıç Yargısal Emir*, On İki Levha, 2. Bası, İstanbul 2013, 225 s.
- YEŞİLYURT Nazile İrem**, “Danıştay Kararlarında Uluslararası Antlaşmaların Normatif Değeri”, İnsan Hakları Yıllığı, 32 2014, ss. 1-29.
- YILDIRIM Turan/ FİŞ ÜSTÜN Gül**, *Açıklamalı- Notlu İdari Yargılama Usulü Kanunu*, On İki Levha, İstanbul 2020, 784 s.
- YURTCANLI DUYZMAZ Seda**, “Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak İklim Değişikliği”, Anayasa Hukuku Dergisi, 8(16) 2019, ss. 491-545.

İnternet kaynakları:

- <https://www.bundesverfassungsgericht.de>
<https://csb.gov.tr>
<http://climatecasechart.com>
<https://conseil-etat.fr>
<https://daloz.fr>
<https://danistay.gov.tr>
<https://dogadernegi.org>
<https://ekolojikolektifi.org>
<https://istanpol.org>
<https://legifrance.gouv.fr>

<https://lexpera.com.tr>

<https://lextenso.fr>

<https://notreaffaireatous.org>

<https://ticaret.gov.tr>

<https://tez.yok.gov.tr>

<https://verfassungblog.de>